

Bəhram Məmmədli Ənvər Çingizoğlu

**OĞUZ-TÜRKMƏN TAYFALARI ORTA
ƏSR QAYNAQLARINDA**

SDU – 2012

Elmi redaktor

Bəhram Məmmədli, Ənvər cingizoglu Bakı, 2012.

Giriş

Tarixin öyrənilməsində yazılı qaynaqlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitabın əsas istiqamətini türkmənlərin tarixinin mənbəşünaslıq problemləri təşkil edir.

Azərbaycanda müxtəlif zamanlarda, müxtəlif elmi nəşrlərdə - kitab və toplularda, qəzet və dərgilərdə qaynaqlar haqqında elmi-tənqidi məqalələr, araşdırmalar nəşr olunmuşdur. Etiraf olunmalıdır ki, Azərbaycan tarix elminin tədqiqat potensialı hələ də tam surətdə gerçəkləşməmişdir. Biz böyük qardaşımız türklərin tarixinin öyrənməsinə cəhd etmişik, kiçik qardaşımız türkmənlərin tayixini isə unutmuşuq. Böyükdə kiçiyin də haqqı var.

Türkmənlərin tarixi ilə bağlı qaynaqlara ilk dəfədir ki, müraciət olunur. Məlumdur ki, tarixi tədqiqatın əsasını təşkil edən mənbələrin öyrənilməsi tarixçilərin qarşısında duran zəruri bir vəzifədir. Mənbələrdə olan məlumat müəyyən dövrün ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə əlaqəli sürətdə, başqa mənbə və faktlarla müqayisəli şəkildə araşdırılmalıdır.

Orta əsr yazılı qaynaqları türkmənlərin tayixi ilə bağlı çox zəngin məlumatlar verir. XI –XVIII əsrləri əhatə edən bu yazılı mənbələr müxtəlif dillərdə, o cümlədən ərəb, fars və türk dillərində yazılmışdır. Müraciət etdiyimiz bir çox ərəbdilli, farsdilli və türkdilli tarixçilərin əsərlərində türkmənlərin tarixi təsvir olunmuşdur.

Müraciət etdiyimiz narrativ qaynaqların mühüm bir qismini VIII-XIII əsrlərə aid ərəb dilli salnamələr təşkil edir. Ərəbdilli salnamələrin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, digər qaynaqlardan fərqli olaraq ərəb tarixçi və coğrafiyaşünasları yalnız siyasi tarix problemləri ilə məhdudlaşmamış əsərlərində Türkmənistanın iqtisadi potensialı, ticarət əlaqələri, tranzit ticarət yolları, təbii sərvətləri, şəhərləri, əhalisi, etnoqrafiyası haqqında da ətraflı məlumatlar vermişlər. Ərəbdilli mənbələr içərisində

Təbərinin “Tarix ər-rüsul və-ə mülk”, Bəlazurinin “Kitab fütuh əl-buldan”, Yəqubinin “Tarix”, Məsudinin “Müruc əz-zəhab və məadin əl-cəvahir”, İbn Xordadbehin “Kitab əl-məsəlik və-l məmalik”, İstəxrinin “Kitab məsəlik əl-məmalik”, Müqəddəsinin “Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim”, Əbül Fərəc Kudəmanın “Kitab əl xərac və sənət əl-kitabə”, əl Kufinin “Kitab əl-xərac”, İbn əl-Əsirin “Əl kamil fit tarix”, Yaqut əl Həməvinin “Mucəm əl-buldan” və başqalarının əsərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Türkmənistanın XI-XIII əsrlər tarixi üzrə nəsrani qaynaqların mübaligəsiz demək olar ki, ən mühüm hissəsini fars dilində ayrı-ayrı xalqların nümayəndələri tərəfindən yazılmış mənbələr təşkil edir. Fars dilli salnamələrdə Xilafətin zəifləməsi dövründən başlayaraq Türkmənistanın xanlıqları dövrü də daxil olmaqla çox mühüm bir tarixi mərhələ haqqında zəngin məlumatlar öz əksini tapmışdır. Fars dilli salnamələrin hamısını xatırlatmaq olmasa da Türkmənistanın tarixi üçün daha önəmli hesab edilən bəzi qaynaqların adını qeyd etmək yerinə düşərdi. Sibət ibn əl-Cövzinin “Mirat əz zaman fi tarix əl əyan”, Məhəmməd əl-Kaşaninin “Fütür zaman əs sudur və sudur zaman əs futur”, Sədrəddin Əli əl-Hüseyninin “Zubdat ət-Təvarix”, Nəsəvinin “Sirat əs Sultan Cəlaləddin Mənkburnu”, Nizaməlmülkün “Siyasətnamə”, Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix”, Hafiz Əbrunun “Zeyl-e cami ət təvarixi Rəşidi”, Fəzlullah ibn Ruzbixan Xuncinin “Tarix-i aləm arayı Amini”, Həsən bəy Rumlunun “Əhsən ət-təvarix”, Mirxondun “Rövzət əs Səfa”, Xondəmirin “Həbib üs-siyar”, Qazi Əhməd Quminin “Xülasət ət-təvarix”, İsgəndər bəy Münşinin “Tarixi aləm arayı Abbasi” və onlarla digər fars dilində yazılı müəlliflərin əsərlərində orta əsrlər Türkmənistan tarixi haqqında qiymətli faktlar yer almışdır.

XV-XVII əsrlərdə türk dilli salnamələrdə də Türkmənistan tarixi ilə bağlı, xüsusilə də türkmənlərin qonşu dövlətlər ilə münasibətləri haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Türkmənlərin tarixinə dair mənbələrin öyrənilməsində hələ indiyədək tam həll olunmayan bəzi mübahisəli məsələlər vardır. Yazılı abidələrin tədqiqi ciddi hazırlıq tələb edir. Müraciət edilən mənbələrin dillərinə bələdçilik, analiz qabiliyyəti və başqa aspektlərdən kompleks tədqiq olunmalıdır. Bir etnosu elmi şəkildə dərk etmək üçün tarixi mənbələrin forma və məzmunu dialektik vəhdətdə öyrənilməlidir.

Kitabda əksər tarixi mənbələrdən də səmərəli şəkildə istifadə edilmişdir. Səfərnamələr kifayət qədər obyektiv və ədalətli mənbələrdir. Burada müəllif məsələni siyasiləşdirmədən gördüyünü qeyd edir. Coğrafi əsərləri vərəqlədikcə inandıq ki, fakta münasibət obyektivdir.

I BOLMƏ

OGUZ TURKMAN KIMLIYI HAQQINDA

Türkmən xalqının tarixi ilə ilgili qaynaqlar sözümlərin canı olduğundan ilk öncə türkmənlərin özlərindən az-çox bəhs etmək yerində olsa gərəkdir. Türkmən xalqı mənşəyi baxımından türk xalqlarının ən qədimləri içərisində yer alır. Türkmənlərin ataları oğuzlardır. Oğuz adına Orta Asiya qaynaqlarında VI yüzildən etibarən rastlanmaqdadır. Bu tarixdən etibarən türkmənlər bir sıra imperatorluqlar quraraq tarixdə dərin iz buraxmışdılar.

Orta Asiyadan Balkanlara qədər ərazidə yaşayan türkdilli xalqlar həm özləri, həm də başqaları tərəfindən türkmən adlandırıldılar. İndi onların arasından yalnız Anadolu kəndlərində yaşayanların bir qismi, İraqda yaşayan türkmənlər, bir də təbii ki, Türkmənistanda yaşayanlar özlərinə türkmən deyir. Azərbaycanda bu söz Tərəkəmə şəklində qalıb. “Tərəkimə” ərəb sözüdür, “türkmənlər” deməkdir.

Bugünkü Türkmənistan Respublikasının yerli türk əhalisi olan türkmənlər əsas etibarilə VIII əsrdən sonra tarix səhnəsinə çıxan qınıq, salur, qayı, bayat, bəydili boylarının birləşməsi ilə meydana gələn Oğuz qövmlərindəndirlər. Oğuz-Türkmən mədəniyyətinin formalaşmasında bu bölgədə yaşamış olan qədim Türk alanların və xəzərlərin də mühüm rolu olmuşdur.

"Türkmən" etnik adı tarixi mənbələrə görə, V əsrdən bəlli olsa da, bu ad X əsrdə özünə pasport qazanmışdır. Qərb tarixçiləri türkmənləri saf qanlı türk adlandırdıqları kimi, bəzi müəlliflər də türkmənləri türk xalqlarının kökü olaraq qəbul edirlər. Çünki Türkmənistan böyük tarixi Türküstanın ən qədim insan yaşayan bölgələrindən biridir. Burada aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Türkmənistan ərazisində 300 min il bundan əvvəl insanlar yaşamışlar. Qərb türklərinin və səlcuqluların əsasını təşkil edən Oğuz və ya Türkmənlər monqol

tipindən tamamilə fərqlidirlər. Məşhur orta əsr tarixçisi Rəşidəddinə görə, "Oğuzların Mavəraünnəhr, İran və Azərbaycanda nəsiləri çoxalmış, digər yerli türklərlə qaynayıb-qarıdığından taciklər onlara "Türk-manənd", yəni "Türkə bənzər" adını vermişlər... Oğuzlar "Türkmən" adı aldıqdan sonra digər Türk tayfaları olan qarluq, xələc, qıpçaq, kanqlı və uyğurlardan ayrılmışlar"¹. Halbuki Mahmud Kaşğarlı müsəlman olan qarluq, çigil və yağmalara da əvvəllər "Türkmən" deyildiyini yazmışdır². Məşhur alim Əl-Biruni də Doqquz Oğuzlara qonşu olan ərəziləri "Türkmən məmləkəti - Ərz üt-Türkməniyyə" kimi göstərmişdir.³ Məşhur Macar alimi, türkoloq Rasonyi Türkmənləri "müsəlman Oğuzlar" deyər adlandırmış və göstərmişdir ki: "İsık-göl tərəfində türkmənlər - müsəlman Oğuzlar və qarluqlar yerləşmişdilər... Bugünkü Türkmən oymaq adlarının bir çoxu qədim Oğuz oymaq adları ilə eyniyyət təşkil etdikləri üçün türkmənləri də oğuz saymamız gərəkdir"⁴. Bəzi müəlliflərə görə, "Türkmən" adı köçəri türk anlamına gəlir. Müsəlmanlığı qəbul edən oğuzlar yayı yaylaqda, qışı qışlaqda keçirdiklərindən və daha sonraları müxtəlif yerlərə yayıldıqlarından Türk əsilli qövmlərin orta q adı olaraq "Türkmən" deyər adlandırılmışlar. Oğuzların tarix səhnəsinə çıxdıqları bölgə günümüzdə "Türkmən ölkəsi" anlamına gələn "Türkmənistan" olaraq adlandırılmaqdadır⁵. Türküstan, Azərbaycan "Yaxın Şərq və Anadoluda Türkmənlər yalnız öz varlıqlarını qoruyub saxlamamış, eyni zamanda ən böyük imperatorluqlar və dövlətlər qurub yüksək bir mədəniyyət və Cahan hakimiyyəti davasının da öncül bir təmsilçisi ola bilmişdilər"⁶

¹ Rəşidəddin. F.Cami üt-tevarih. Ankara 1960. səh.352.

² Mahmud Kaşğarlı. Divan, I, səh.473.

³ Biruni. Təfhim. Bax: Osman turan. Göstərilən əsəri. səh.158.

⁴ Prof.Dr.Laszlo Rasonyi. Tarihte Türklük. Ankara 1971. Səh.137, 195, 196

⁵ Prof. Dr. Anıl Çeçen. Türk devletleri, Ankara 2003. səh. 477

⁶ Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihan hakimiyyəti mefkuresi tarihi. cilt 1-2, səh. 5.

Türkmənləri dünyaya tanıtdıran ən böyük şəxsiyyət Səlcuq bəy və onun övlad və nəvələri olmuşdur. İslam dinini qəbul edən Oğuz boylarına rəhbərliyi əlinə alan Səlcuq bəy digər peçeneq türklərinin hücumlarından ölkəsini qorumuş, Qaraxanlı Türk dövləti ilə savaşımış, Qəznəvi Türklərini - Qəznəviləri məğlub etdikdən sonra tarixdə məşhur Səlcuqlu dövlətini qurmuşdur. Səlcuqlu dövləti Səlcuq bəydən sonra da övlad və nəvələri tərəfindən zaman-zaman genişlənməmiş, Türküstanın böyük bir qismi ilə yanaşı, Fars, Xorasan, Azərbaycan, Gürcüstan, İraq, Anadolu və bütün Ön Asiyanı öz hakimiyyətləri altına alaraq müəzzəm bir İmperatorluq qurmuşlar.

XI əsrdən XIV əsrə qədər Türküstandan Aralıq dənizinə qədər böyük bir ərazidə İmperatorluq quran Səlcuq bəyin oğulları Arslan, Yusif, Musa, nəvələri Toğrul, Çağrı, nəticələri Alp Arslan, Sultan Məlikşah və başqaları bir neçə dövlət qurmuş, bu dövlətlərdən bəziləri Böyük Səlcuqlu imperatorluğuna tam bağlı olmuş, bəziləri isə müstəqil dövlətlər olmuşlar. Tarixdə Səlcuq bəyin nəvələri olan Toğrul və Çağrı Bəylərin türkmən topluluğuna səlcuqlular, oğlu Yusif Yınalın topluluğuna isə Yınallılar deyilmişdir. Böyük Səlcuqlu Türk sultanı Toğrul bəy Abbasi Xəlifəsi Əl-Qaim bə-Əmrullahın dəvəti ilə Türkmən-Oğuz boylarından ibarət müəzzəm bir ordu ilə Bağdada daxil olmuşdu. Tarixçilər göstərir ki, Türk və Oğuzlardan təşkil olunan 120 minlik Səlcuqlu ordusunun Bağdada girməsi Xilafət mərkəzində bir həyəcan dənizini andırırdı. Əsrlərdir bir ümid və səbrlə gözlənen təmiz, saf Allah ordusu, İslamın qurtarıcıları olan Türklər gəlmişdi¹. Səlcuqlu İmperatorluğunu yaradan Oğuz-Türkmənlərin əsas qayəsi Cahan hakimiyyəti qurmaq və Türkmənlərin köçlərini yönləndirmək

¹ İbnül Adim, Buğye. Ankara 1976. səh. 2; Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, Hz. Peyqamberin hadislerinde Türk varlığı, İst., 1989. səh. 165.

olmuşdur. Ümumiyyətlə, Cahan hakimiyyətinə nail ola bilməsələr də böyük bir mədəniyyət yaradaraq fərqli mədəniyyətləri çulğalaşdıran Səlcuqlular Türk və İslam mədəniyyətini birləşdirməyə nail olmuşdular. Səlcuqlular getdikləri bölgələrə də öz Oğuz-Türkmən mədəniyyətlərini aparmışlar. Səlcuqlu İmperatorluğu iç savaqlar, tac-taxt qovğaları nəticəsində parçalandıqdan sonra yerində ayrı-ayrı dövlətlər, atabəyliklər və bəylərbəyliklər yarandı. Oğuz-Türkmənlərin Səlcuqlulardan sonra yaratdığı ən mühüm dövlətlər Azərbaycan, İraq və Mosul Atabəyləri, Anadolu Səlcuqluları, Osmanlı, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri olmuşdur. Bu anlamda Səlcuqluların tarixi Oğuz-Türkmənlərlə yanaşı, həm də Azərbaycan, İraq və Anadolu Türklərinin tarixidir. Beləliklə də Səlcuqlu İmperatorluq orduları üçün insan deposu vəzifəsini aparan Oğuz-Türkmənlər Xorasan, İran, Azərbaycan, İraq və xüsusilə də Anadoluya və s. ölkələrə yayılaraq indiki Türkmənistan ərazisində saylarının xeyli azalmasına səbəb olmuşdu. Səlcuqlu türkmənlərin hakimiyyətini müsəlman dünyasının o dövr bütün ərəb və fars tarixçiləri belə təqdir etmiş, onların gətirdiyi əmniyyət və səadətə dayanaraq onlara qarşı heç bir pis fikir yazmamışlar. Səlcuqlu türkmənlərin Anadoluya gəlişini Bizans yağmalarından cana doymuş Anadolu xalqlarının da sevinclə qarşıladıklarını tarixi mənbələr xüsusi qeyd etmişlər¹. Hətta qədim Türk inancına görə, Tanrının Oğuz xaqana və övladlarına İrkıl Xoca və Dədə Qorqud, Çingiz xana Gökcənin dünya hakimiyyətini necə ərməğan etdiyini söyləmişdilsə, o dövrün Həmədan övliyası Baba Tahirin də İslam və dünya hakimiyyətini Allahın Səlcuqlu Türkmən Toğrul bəyə və sülaləsinə elə ehsan etdiyini müjdələməsini bir çox orta əsr tarixi mənbələri xüsusi qeyd etmişlər. Türkmən Toğrul bəylə doğrudan da 900 illik

¹ Jaubert, Geographic d İdrisi, I cild, səh. 498.

Türk-İslam səltənəti başlamış, yeni bir çulğalaşmış dünya mədəniyyətinin qapısı açılmış, İslam dünyasına da qurtuluş və nizam yolu bəxş etmişdi. Oğuz türkmənlər İslam dinini qəbul etdikdən sonra da uzun müddət Türk adət-ənənələrinə sadıq qalmış, Türk qadınının istər dövlət və istərsə də cəmiyyətdəki nüfuzunu qoruyub saxlamış, hakim olduqları yerlərdə Türkə məxsus ədalət və əmniyyəti bərpa etmişlər. Keçmiş Türk xaqanları kimi Səlcuqlu Türkmən sultanları da dövlət işlərində xatunlarla məsləhətləşər, onların fikirlərinə hörmətlə yanaşar, bəzən onlara üstünlük də verərdilər. Hətta Səlcuqlularda "Türkan" adı daşıyan Sultan xatunları təkcə hökmdarlara və siyasi hadisələrə təsir etməklə yetinməyib, həm də idarəçilikdə iştirak etmiş, digər xatunlar da hərbi yürüşlərdə iştirak etmişlər. Bunu təsdiq edəcək onlarla orta əsr mənbələri mövcuddur. Belə ki uzun müddət Səlcuqlu sultanlarının vəziri olmuş məşhur "Siyasətnamə" əsərinin müəllifi Hizamülmülk yazır ki: "Türküstan xaqanları və Türkmən padişahları dövlət işlərində xatunların fikirlərini üstün tutarlar"¹ (Hizamülmülk. Siyasətnamə). Bu iş türkmənlərin sonradan Azərbaycanda yaratdıqları Qaraqoyunlu və xüsusilə Ağqoyunlu dövlətlərində (Sara Xatun) də davam etdirilmişdi. Belə ki, XV əsrdə Osmanlı dövlətinə gələn Fransız elçisi Broquere "Türkmən qadınlarının kişilərdən qaçmadığını, çox gözəl və ismətli olduqlarını anladarkən Türkmən Dulqadir oğullarına bağlı 30 min qadın süvarisi olduğunu, kişilər kimi silahlanıb savaştığını" yazmışdır². Beləliklə orta əsr Xristian Avropasında qadın "şeytanın aləti" sayıldığı halda, Oğuz türkmənlərdə və bütövlükdə qədim Türk dünyasında qadın ictimai-siyasi, hüquqi mövqeyə sahib idi. Səlcuqlulardan sonra indiki Türkmənistan ərazisində zaman-zaman Xarəzmşahlar, Çingizoğulları, Teymurlular, Səfəvilər, Avşarlar və b. sülalələr hakimiyyət sürsələr də türkmənlər müstəqil xanlıqlar yaradaraq öz

¹ Osman Turan. Göstərilən əsəri. səh. 126.

² Broquere, Voyage d Outremer. səh. 82, 118., Osman Turan. Göstərilən əsəri. səh. 130.

siyasi varlıqlarını davam etdirmiş, müəyyən dövrlərdə Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlarla müxtəlif savaqlar yapmış, nəticədə geri çəkilərək Xivə və Mərv bölgələrinə doğru yayılmağa başlamışlar. XVIII əsrin ortalarında türkmənlər Nadir Şah Qırxlı-Avşarın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən istifadə edərək özlərini müstəqil elan etmişdilər. Bu müstəqillik çar Rusiyasının 1891-ci ildə Türkmən ölkəsini zəbt etməsinə qədər davam etmişdi. Çar hökumətinin devrilməsi ilə bütün Türküstanda olduğu kimi Türkmənistanda da Sovet hökuməti qurulmuş, 1920-ci ildə Türkmənistan Sovet Sosialist Respublikası elan edilmiş, 1925-ci ildə isə digər Sovet Respublikaları kimi Türkmənistan da Sovet İttifaqının bir subyektinə çevrilmişdi. Bütün Türküstanı yenidən işğal edən ruslar onu beş yerə parçalayıb "Türküstan" adını tarixdən silməyə çalışsalar da "Türkmənistan" adını silə bilmədilər. Yüz illik rus istilasından sonra nəhayət Sovet İmperiyasının dağılması ilə 1991-ci ildə Türkmənistan da öz müstəqilliyini elan etdi. Türkmən xalqı özünün Anayasasını qəbul edərək Prezidentli Respublikaya çevrildi. Ölkə Konstitusiyasına görə, Türkmənistan Respublikası demokratik, laiq, hüquqi bir dövlətdir. Hakimiyyətin tək sahibi Türkmən xalqıdır. Çağdaş demokratik Anayasalarda olan əsas maddələr Türkmənistan Anayasasında da öz əksini tapmışdır. Ölkədə hakimiyyət bölgüsü Anayasa ilə tənzimlənmiş olsa da, Anayasada bütün demokratik dəyərlər öz əksini tapsa da, çağdaş demokratiya baxımından mübahisəli məsələlər də bulunmaqdadır. Belə ki ölkənin ilk prezidenti mərhum Safarmurad Hiyazov guya xalqın istəyi ilə "Türkmənbaşı" (türkmənlərin atası) ünvanı almış və özünü öləncə qədər dövlət başçısı elan etmişdi. Bu məsələ demokratiya baxımından ziddiyyət təşkil etsə də, tarix göstərdi ki, Türkmənistan kimi Sovet şinelindən çıxan və xüsusilə neft və qazla zəngin bir ölkədə iqtidar qovğalarının yaşanmasının qarşısını aldı və ölkədə sabitliyi bərpa edərək keçid dövründə ölkə üçün müsbət nəticələr verdi. Türkmənistan Respublikasının ərazisi 488. 100 kv.km, əhalisi təqribən 4,5 milyon nəfərdir. Əhalinin əsasını Türkmənlər təşkil edir. Türkmənlərdən başqa ölkədə Özbək, Qazax,

Tatar, Azərbaycan Türkləri, Ruslar, Ukraynalılar və az miqdarda başqa xalqlar yaşayır. Türkmənistan əhalisinin 90-95 faizini Türkoyslular təşkil edir. Türkmənlər Türkmənistandan başqa toplu halda Xorasanda, Əfqanıstanın Türküstan bölgəsində, İraqda, Suriyada, Özbəkistanda, az sayda olsa da Rusiya Federasiyasının müxtəlif yerlərində və başqa ölkələrdə yaşamaqdadırlar. Ölkə ərazisinin beşdə dördünü (350.000 kv.km.) Qaraqum çölü təşkil edir. Mütəxəssislərin fikrincə, Qaraqum çölü Xəzər dənizinin içəri çəkilməsindən sonra yaranmışdır. Türkmənistan Balkan, Mərv, Levap, Ahal və Taşoğuz adlı beş vilayətə bölünmüşdür. Paytaxtı Aşqabad şəhəridir. Ölkə iqlimi çox sərt, yayı çox isti, qışı çox soyuq olur. Ölkədə Tecən, Amudərya, Artak, Murqar adlı kiçik çaylar olsa da Türkmənistanın su ehtiyacını başlıca olaraq 9 yüz km uzunluğundakı Qaraqum kanalı təmin edir. Əkin yerlərinin əksəriyyəti sulamadan yararlanır. Kənd təsərrüfatının əsasını pambıqçılıq təşkil edir. Ölkədə həmçinin qovun-qarpız və üzüm yetişdirilir. Heyvandarlıqda əsas yeri Qaragül qoyunları tutur. Pambıqçılıqla əlaqədar olaraq ölkədə toxuculuq sənayesi xeyli inkişaf etmişdir. Türkmənistan yeraltı sərvətlərlə də zəngindir. Ölkənin əsas yeraltı sərvəti təbii qaz və neftdir. Bundan başqa, ölkədə kükürd, qurğuşun, kalium, duz və s. istehsal edilir. Müstəqillik qazandıqdan sonra Türkmənistan dünyaya açılmışdısa da ölkənin keçmiş prezidenti Türkmənbaşının dönəmində ölkə xeyli qapalı saxlanmış, ölkənin ümumi iqtisadi inkişafı ləngidilmişdi. Türkmənbaşının vəfatından sonra Türkmənistan yeni bir inkişaf yoluna qədəm qoyub. Yeni prezident Qurbanqulu Berdiməhəmmədov dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, xüsusilə ABŞ-la əlaqələri genişləndirməyə başlamış, qardaş Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətləri sağlam istiqamətdə qurmağa çalışmaqdadır. Gələcək Türküstanın birliyi Türkmənistandan çox asılıdır.

II BOLMƏ

QAYNAQLARIN TƏSNİFATI

Tarixçilər türkmənlərin tarixi ilə ilgili bir sıra əsərlər yazmışdılar. Bu əsərlər qələmə alındığı dilə görə üç qrupa ayrılmaqdadır: 1) Ərəbcə, 2) Farsca, 3)Türkcə. Bu qaynaqların öyrənilməsində xüsusilə Rusiya alimləri verimli çalışmışdılar. Bu qaynaqlardan ən önəmlisi, Ruscaya tərcümə bəzi qaynaq əsərləri özündə saxlayan “Türkmənistan və türkmənlərin tarixinə aid bilgilər”¹ adlı kitabdır.

Bu kitabın birinci cildi 1938-ci ildə nəşr edilib, VII-XV yüzillərdəki Türkmən tarixinə aid qaynaqlardan ibarətdir. Kitabın ikinci cildi 1939-cu ildə çap olunub. Həmin mövzu davam etdirilərək XVIII-XIX əsrləri əhatə edir.

Türkmənlərin tarixini öyrənmənin çətinliyi və bu xalqın yayılma sahəsinin genişliyindən dolayı, mövzunu Orta Asiyadakı, Xorasandakı və Astrabatdakı türkmənlərin tarixinə aid qaynaqlar ilə sınırlandırmaq və bu meydan içərisində ələ almaq uyğun görülmüşdür. Türkmənlərin tarixini bütünlüklə ələ almaq yəni öyrənmək, ancaq, Türkiyənin, Türkmənistanın, İranın, Əfqanıstanın, İraqın, Suriyanın, Çinin, Hindistanın, Pakistanın, kitabxanalarındakı qaynaqlar incələndikdən sonra mümkün olacaqdır.

IX əsr qaynaqları

Türkmənistan torpaqları VII-VIII yüzillərdə ərəblərin istilasına məruz qalmışdır. Bu dövrə aid ərəb dilində yazılan

¹ Материалы по истории туркмен и Туркмении. В 2 томах. М.-Л., 1938-1939

qaynaqlarda ərəblər ilə birlikdə türkmənlər haqqında da bilgi verilməkdədir.

Oğuzlar-türkmənlər ilə ilgili bilgi verən ən qiymətli qaynaqlar IX-X yüzilə aid ərəbcə və farsça qaynaqlardır. Bu dövrlərdə Orta Asiyada Tahirilər və Samanilər hökm sürmüşdilər. Bu qaynaqlardan ən önəmlisi ərəb dilində yazılmış *"Kitab əl-məsəlik ba-l məmalik"* adlı kitabdır.¹ Əsər 820-ci il təvəllüdü **Əbülqasım Übeydullah ibn Abdallah ibn Xordadbeh** tərəfindən qələmə alınmışdır. Bu kitab əsasən coğrafi bilgiləri əhatə edir.

Bu dövrə aid ikinci qaynaq isə **Əbülabbas Əhməd ibn Yəhya ibn Cabir ibn Davud əl-Bəlazurinin**, *"Kitab futuh əl-buldan"* adlı kitabıdır.² 892-ci ildə vəfat etmiş olan Bəlazurinin doğum ili tam olaraq bilinmir. Bəlazurinin bu kitabı dövlətlərin istilası ilə ilgilidir. Onun bir kitabı da var. O "Asiyalıların mənşəi" (Kitab Ənsab al-Əşraf) ilə ilgilidir. "Dövlətlərin istilası" adlı kitabda ərəblərin 651-661-ci illər arasında Mərvdəki, Əbivərddəki və Nisaydakı savaşıları haqqında bilgi verilməkdədir. Bu savaşılar nəticəsində Mərv və Xorasanın əhalisi xəlifətin hegemonluğu altına düşmüşdür. Amma çox zaman keçmədən 656-661-ci illərdə Həzrət Əlinin xəlifəliyi dövründə Xorasanın əhalisi üsyan edərək istiqlalini əldə etmişdir. Bu cür üsyanlar Heratda, Sərxəsdə və Mərvdə özünü hiss etdirmişdir.

716-cı ildə ərəblər Dehistanı əldə etmək üçün yürüşə başlamışdılar. Dehistanın ərəblər tərəfindən mühasirəsinin altı ay davam etməsinə rəğmən Sulun başçılığında türkmənlər ciddi bir şəkildə mübarizə göstərmişdilər. Qalada təmiz içiləcək suyun bitməsindən dolayı xəstəlik baş vermişdir.

¹ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с арабского, коммент., исслед., указатели и карты Наили Велихановой. — Баку: "Элм", 1986. — 428 с.]

² Ахмад ал-Балазури. Книга завоевания стран / Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 1. М. Институт Востоковедения. 1939, стр

Qalada durum daha kritik nöqtələrə çatdığına Dehistan əhalisi Ərəblərə təslim olmaq məcburiyyətində qalmışdır. Ərəblər savaş sırasında əldə edilən on dörd min əsiri öldürmüşdülər.

Əhməd ibn Əbu Yəqub İshaq ibn Cəfər ibn Vazeh əl-Katib əl-Abbasi İsfahani tarixdə "əl-Yəqubi" və "İbn Vazeh" kimi daha məşhurdur. Onun üçüncü nəsildən babası Vazeh xəlifə Mənsur Dəvaniqinin qulamu idi. O, Bağdad şəhərinin salınmasında fəal iştirak etmiş, şəhərin böyük bir hissəsinin tikintisinə rəhbərliyi həyata keçirmişdi. 775-ci ildə Mənsur onu Ərməniyyə vilayətinin valisi təyin etdi. Növbəti Abbasi xəlifəsi Mehdi onu Misirə vali göndərirdi. Lakin az sonra Vazeh xəlifə Mehdinin əmri ilə edam olundu (785-786; bəzi məlumatlara görə Vazehin edamı Harun ər-Rəşidin zamanında baş vermişdir).

Yəqubi ehtimala görə Bağdadda doğulmuş, gənclik illərini Ərməniyyə vilayətində (yəni Azərbaycan torpaqlarında) keçirmişdi. Onun Tahirilərin xidmətində olması barədə də ehtimallar vardır (Yəqubi Tahirilərin fəthləri barədə müstəqil kitab da yazmışdır). Təqribən 874-cü ildə Yəqubi əvvəlcə Hindistana, daha sonra Misirə və məğrib diyarına səfər edir. Çox güman ki, o, ömrünün sonuna kimi Şimali Afrikada yaşamış və Misirdə dünyasını dəyişmişdir.

Əsərlərindən məlum olduğuna görə, Yəqubi coğrafiya, nücum (astronomiya) və ədəbiyyatı yaxşı bilirmiş. Onun Bizans və Afrika tarixinə, habelə, sair mövzulara həsr olunmuş bir neçə əsəri itmişdir. Yəqubinin dövrümüzüdək gəlib çatmış ədəbi irsi məşhur tarix salnaməsi və qismən qorunub saxlanmış "*əl-Buldan*" (Şəhərlər) kitabı ilə məhdudlaşır.

Yəqubi hərtərəfli və ümumiləşdirilmiş tarix kitabı yazan ilk müsəlman müəllifi sayılır. Yəqubinin əsəri Həzrət Adəmin (ə) yaradılışından başlayaraq, müəllifin yaşadığı dövrə kimi keçən mərhələni əhatə edir. Müəllif kitabı iki cildə hazırlamışdır. I cild islama qədərki tarixi əhatə edir. Burada qədim peyğəmbərlərin tarixi, Hindistan, Yunanıstan və Roma, İran (Sasanilər), Çin, Misir və Nubiya torpaqlarının tarixi, habelə, islamdan əvvəlki Ərəbistanda baş vermiş hadisələr işıqlandırılır. II cild isə Həzrət Məhəmməd

peyğəmbərin (s) doğuluşundan 15-ci Abbasi xəlifəsi Mütəmidin hakimiyyətinin əvvəllərinə (873-cü il) qədərki xilafətin tarixini əks etdirir.

Yəqubi öz kitabında yalnız tarixi hadisələri sadalamaqla kifayətlənmir, yeri gəldikcə təsvir etdiyi dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsini də verir. Əsərdə qədim dünya dövlətlərinin coğrafiyası, siyasi quruluşu, millətlərin adət-ənənələri və dini dünyagörüşləri barədə faydalı məlumatlara rast gəlirik. Məlumatlardakı bu zənginlik və dolğunluq yəqin ki, Yəqubinin müxtəlif bölgələrə etdiyi səyahətlər nəticəsində əldə olunmuşdur.

Yəqubi öz əsərində şiə əqidəsində olduğunu gizlətmir. O, Qədir-Xümm əhvalatını tam qətiyyətlə təsvir etmişdir. Onuncu imama kimi (Yəqubinin kitabı bu dövrə kimi baş verənləri əhatə edir) hər bir məsum imamın vəfatı kitabda öz əksini tapmışdır; üstəlik, imamların müxtəsər tərcümeyi-halı və şəhadətə çatdırılma şəraiti təsvir olunmuş, hikmətli kəlamlarından nümunələr verilmişdir.

əl-Yəqubi, "Ölkələr kitabı" adlı əsərini 891-ci ildə Misirdə qələmə almışdır.

O və "*əl-Əxbar-üt-tival*" əsərinin müəllifi **Əbu Hənifə Əhməd ibn Davud Dinəvəri** (895-ci ildə dünyasını dəyişmişdir) monumental müsəlman tarixçiliyinin banilərindədir. O, ən müxtəlif elm sahələrində eyni səviyyədə bacarıq nümayiş etdirirdi. Dinəvəri ərəb dilçiliyi, məntiq, nücum, hesab, həndəsə, tarix, botanika və fəlsəfə mövzularında dəyərli əsərlərin müəllifidir. Hərtərəfli istedadına və ensiklopedik biliyinə görə, çoxları onu Nəsrəddin Tusi ilə müqayisə edirlər. Dinəvəri İsfahan şəhərində rəsədxana tikdirmişdi və orada astronomik cədvəllərin tərtibi ilə məşğul olurdu. Onun botanikaya aid verdiyi məlumatlar xüsusilə qiymətli sayılır. Tarix mövzusunda qələmə aldığı "*əl-Əxbarut-tival*" kitabı dünyanın yaranışından Abbasi xəlifəsi Mütəsimin hakimiyyətinin sonuna kimi keçən müddət ərzində baş vermiş hadisələrdən bəhs edir. Kitab tarixçilər üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

X əsr qaynaqları

Əbu İshaq İbrahim İbn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəxri 941-ci ildə qələmə aldığı “Kitab əl-Məsalik əl-Məmalik” (Yollar və Ellər) adlı kitabında dünyanı 20 coğrafi bölgəyə ayırmışdır.¹ (Məmləkətlərə gedən yolları, onların yerləşmələrini və adları doğru olaraq zikr etmişdir. O, bu əsərin də Xorasan və Türkmənistanı ən son coğrafi bölgəyə tabe tutmaq ilə buraların yer altı zənginlikləri, coğrafi şərtləri, heyvanları, ticarət və sənaye fəaliyyətləri haqqında çox ilgincliklər vermişdir. Çox təəssüf ki, əl-İstəxrinin həyat hekayəsi ilə ilgili bilgilər günümüzdə çatmamışdır. İstəxri 919-920-ci illərdə bir çox müəlliflərin coğrafi çalışmaları üzərində incələmə aparmışdı. 930-933-cü illərdə adına görə az öncə işarə etdiyimiz əsərinin hazırlıq çalışmaları üçün Əbu Zeyd ibn Səhl əl-Bəlxinin (850-934) "Süvar əl-Əqalim" ("İqlimlərin təsviri") əsərindən coğrafi xəritələr atlasını izahları ilə birlikdə işləyib düzəldərək, demək olar ki, bütünlüklə öz əsərinə daxil etmişdir. Əl Bəlxli Orta Asiyalıdır. O, təqribən 849-850-ci illərdə doğulmuş və 934-cü ildə vəfat etmişdir. Kitabı hazırlamağa İstəxrinin istəyi üzrə Əbdülqasım ibn Hövkəl də qatılmışdı. Hövkəl Şimali Afrika, İspanya, Sicilya kimi yerlərə gedərək oralardakı qaynaqlar üzərinə araşdırmalar aparmışdır və İstəxidəki bəzi xətalara su üzünə çıxarmağa müvəffəq olmuşdu. Hövkəlin Ərəb dilində qələmə aldığı əsərə əlavə çalışmasında Sırdərya boyundakı oğuzlardan bəhs edilməsə də, əsərin farsca yazılmış tərcüməsində bu mövzuya aid ilgincliklər verilir.

Ərəb dilində yazan tarixçi, qanunşünas və ilahiyyat mütəxəssisi **Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin** (838-923) "*Tarix ər-rüsul və-l-mülük*" ("Peyğəmbərlərin və padşahların tarixi") əsəri siyasi Türkmənistan tarixinə dair əsas mənbələrdən

¹ Ал-Истахри. Книга путей и стран, М. 1973

biridir.¹ (Əbu Cəfər Muhəmməd ibn Cərir Təbəri 838-ci ildə Təbəristanın Amul şəhərində doğulmuşdu, ulu babaları iranlı idi. 7 yaşında ikən Quranı əzbərləyən Təbəri ilk təhsilini öz şəhərində alır, sonra Rey şəhərinə gedib biliyini təkmilləşdirir. O, Bəsrə və Kufə şəhərlərində, habelə Misir və Şamda hədis ustadları ilə görüşür, sonra isə Bağdadda məskunlaşır. Təbəri tarix və təfsir elmlərində misilsiz bacarıq sahibi idi. O, hədis elmini mükəmməl bildiyindən, öz əsərlərində hədislərin analizinə də yer ayırır, hər hansı məsələ barədə irəli sürülən nəzəriyyələr içindən ən düzgün saydığı variantı əsaslandırmağa çalışırdı.

Təbəri fiqh sahəsində də yeniliklər etmiş və atasının adı ilə adlandırdığı Cəriryyə məzhəbinin əsaslarını işləyib-hazırlamışdı. Lakin Cəriryyə məzhəbi digər fiqh məktəblərinin rəqabəti qarşısında davam gətirməyib qısa müddət ərzində unuduldu.

"Təbəri tarixi" adı ilə məşhur olan kitabın bütöv adı "Tarixur-rusuli vəl-muluk"dur (Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi). Yəqubi tarixindən və Məsudinin "Murucuz-zəhəb" kitabından fərqli olaraq, Təbəri tarixi həcmcə daha genişdir. Müəllif kitabın əvvəlində keçmiş peyğəmbərlərin həyatı və İran şahlarının tarixi barədə məlumat verir. Daha sonra Həzrəti Muhəmməd Peyğəmbərin (s) ulu əcdadları barədə qiymətli məlumatlarla rastlaşırıq. Peyğəmbərin özünün həyatı kitabda kifayət qədər ətraflı şəkildə, bütün incəlikləri ilə təsvir edilib.

Məsudi (vəf. hicri 346 / miladi 957-958) Əbul-Həsən Əli ibn Hüseyin Məsudini bəzi şərqşünaslar "ərəblərin Herodotu"

¹ Annales quos scripsit Aby Djafar Mohammed Ibn Darir at-Tabari. Ed. M.J. de Goeje, ser. I-II, Lugduni Batavorum, 1879-1901. Onun haqqında bax: В.И.Беляев. Арабские источники по истории туркмен и Туркмении IX-XIII вв., стр. 21-23; Н.А.Медников. Палестина от завоевания ее арабами до Крестовых походов, стр. 35-138; R. Paret. At-Tabari. EI, IV, 607-608; C.Broc Kelmann. Geschichte der Arabischen Litterature, I, p. 142-143; Supplementband (SB), I, 217-218.)

adlandırmışlar. Əslən Bəni-Huzeyl qəbiləsinə mənsub olan Məsudi Babil şəhərində doğulmuş, Bağdadda yetişmişdir. O, məşhur səhabə Abdullah ibn Məsudun nəslindən olduğu üçün, bu ləqəblə tanınır. Məsudi elm ardınca Fars, Kirman, Gürqan, Azərbaycan, Ərməniyyə, Taliqan, Herat, Şam, Fələstin, Antakya, Çin və Hindistana səfərlər etmiş, bu ölkələrin tarixini, adət-ənənələrini və coğrafi quruluşunu mükəmməl öyrənmişdir. Nəhayət, Misirdə dünyasını dəyişmişdir.

Məsudi həm tarix, həm də sırf dini-etiqadi mövzularda yazıb-yaratmışdır. O, əsərlərinin bir neçəsinin hətta adından da görüldüyü kimi, şiə əqidəsinə mənsub olmuşdur. Məsudinin "İsbatul-vəsiyyə" kitabı şiə ideologiyasının əsasları mövzusunda əvəzsiz mənbələrdən sayılır. İki hissəli əsərin birinci bölümündə qədim peyğəmbərlərin və onların vəsilələrinin (canişinlərinin) tarixi işıqlandırılıb. İkinci bölümündə isə Həzrəti Muhəmməd peyğəmbərin (s) və 12 imamın həyat salnaməsinə müxtəsər nəzər salınıb.

Məsudinin "*ət-Tənbih vəl-işraf*" və "*Əxbaruz-zəman*" kitabları daha məşhurdur. Sonuncu kitabı müəllif əhatəli bir tarix məcmuəsi olaraq qələmə almışdı. (Kitabın həcmnin 30 cild olduğu deyilir; təəssüf ki, əsər günümüzə qədər gəlib çatmamışdır). Sonralar o, əsəri bir az ixtisar etmiş, daha sonra bu variantı da yığcamlaşdırmışdır. Beləliklə, Məsudiyə dünya şöhrəti gətirmiş "*Murucuz-zəhəb*" kitabı yaranmışdır. "Murucuz-zəhəb" xilqətin əvvəlindən başlayaraq, 23-cü Abbasi xəlifəsi Mutinin (hicri 334-363 / miladi 946-974) hakimiyyətə gəlişinə kimi olan dövrün hadisələrini əks etdirir. Yəqubi tarixində olduğu kimi, "Murucuz-zəhəb" kitabında da keçmiş ümmətlərin və xalqların adət-ənənələri və dini baxışları barədə ətraflı məlumat verilir.

əl-Məsudi isə tarixi rəvayətə keçməmişdən öncə yer üzünün formasının, şəhərlərin, diqqəti cəlb edən coğrafi fenomenlərin, okeanların, dağların, çayların, adaların, göllərin, fiziki keçidlərin və s. təsvirini verir. Əsərin «Tənbih» hissəsində müəllif ona məlum olan xristian alimlərinin tarixi kitablarından məlumat verərək, müasiri olduğu dövr üçün tarix və coğrafiyanın yüksək səviyyədə

kombinasiyasından ibarət bir əsər yaratmışdır. Əsərin girişində, «Murüc» hissəsində, dünyanın başlanğıcı, kosmoqrafiya və coğrafiya haqqında məlumat verən əl-Məsudi bunları islamın dini qaydasından uzaq olaraq, elmi predmet adlandırmışdır.

Əbu Abdallah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əbu-Bəkr əl-Müqəddəsi (əl-Məkdisi) Yerusəlimdə doğulmuşdur. O, “İqlimlərin bölünməsinin yaxşı forması ” (*Əhsən at-təqsim fi mərifət əl-kalim*) adlı kitabını 985-ci ildə yazmışdır.¹ Əl-Müqəddəsinin bu kitabının ikinci qismi Orta Asiyanın və Xorasanın tarixi və coğrafiyası ilə ilgilidir. Ayrıca bu əsərin coğrafiya, iqtisad və mədəniyyət tarixi, arxeoloji, toponomi haqqında da çox qiymətli bilgiləri ehtiva etdiyi alimlər tərəfindən bilinir. İ.Y.Kraçkovski qeyd edir ki, əl-Müqəddəsi "ətraflı düşünülmüş və metodik işi ilə fərqlənir"². Əl-Müqəddəsi oxucuya müraciətlə yazır: "Bil ki, mən bu kitabı möhkəm bünövrə üzərində yazıb ona davamlı dayaqlar vermişəm. İmkanım daxilində həqiqəti yazmağa çalışmışam, ağıllı adamların biliyindən kömək istəmiş və Allah-təalaya yalvarmışam ki, səhv və nöqsanları məndən uzaq etsin, məni ümid və təvəkkülə yaxınlaşdırsın. Bu kitabın ən möhkəm istinadı mötəbər əsası mənim görüb dərk etdiklərim və öyrənib yazdıqlarımdır"³.

Əbu Reyhan Məhəmməd ibn Əhməd əl-Biruni çağına ün salmış ensiklopedist, alim, tarixçi, riyaziyyatçı, astronom və həkimdir. O, 973-cü ildə Xarəzmdə doğulmuş və burada riyaziyyat, astronomiya, tıbb və tarix üzərinə təhsil görmüşdür. O, “*Əsər-i Baqiyyə*” adlı əsərini 1000-ci ildə qələmə almışdır. Biruni bu əsərini Cürcani hökmdarı Kabus İbn Vaşmirə ərməğan etmişdir. Biruni 1010-cu ildə Xarəzmə dönmüşdür və Məmunun sarayında həyatını keçirmişdir. 1017-ci ildə Məmun, Mahmud Qəznəvi

¹ Al-Muqaddasi. Əhsən at-təqasim, Fi marifatal aqalim. BGA, II onun haqqında bax: C.Brockelmann, GAL, I, 230: SB, S.411.

² И.Ю.Крачковский. Избр. Соч., т. IV, стр.

³ Əl-Müqəddəsi. III, 3.

tərəfindən öldürülür və Biruni də naşqa elm adamları ilə birlikdə 1018-ci ildə Qəznəyə apardır. O Qəznəli Mahmudun 1018-1030-cu illər arasındakı hazırladığı Hindistan səfərlərinə qatılır. Sanskrit dilini, Hindistan tarixini və coğrafiyasını öyrənir. Bütün bu araşdırmaları soncu Hindistan tarixini yazır. Kitabda hindilərin dini, tarixi və mədəniyyəti haqqında ilgincliklər verir. Araşdırıcılara görə Biruni bu əsərini yazmadan öncə “Xarəzmin tarixi”ni də yazmış olmalıdır. Çünki Beyhəqi və Yaqut öz çalışmalarında Biruninin, “Xarəzm tarixi” adlı kitabından söz etməkdədirlər. Təəssüf ki, bu kitab günümüzdə çatmamışdır. Ensiklopedist mütəfəkkir öz dövrünün bütün elmləri sahəsində kəşflər etmişdir. 150– yə qədər əsərin müəllifi idi. Astronomiya, geodeziya, riyaziyyat, coğrafiya, mineralogiya, fizika, farmakologiya, fəlsəfə, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. aid əsərləri uzun illər alimlərin stolüstü kitabları olmuşdur. Ptolemeyin geosentrik sistemini müdafiə etsə də riyazi mövqedən helisentrizmin mümkünlüyünü etiraf etmişdir.

O, ilk dəfə tarixi prosesin tsikliyi ideyasını irəli sürmüşdür. «Hindistan tarixi», «Qədim xalqların xronologiyası», «Ötən nəsillərin yadigarları» əsərləri indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Allahın varlığını qəbul etsə də, hər yerdə materialist kimi çıxış etmişdir. Biruni varlığın əsasında materiyanın durduğunu və onun müxtəlif formalarda kainatın hər yerində təzahür etdiyini göstərmişdir.

1030-cu ildə yazdığı “Al-Kanun al-Məsud-i” adlı əsərini isə, Qəznəli hökmdarı Məsuda ərməğan etmişdir. Biruni həyatında bir çox şeylərə şahid olduğundan dolayı onun əsərləri gerçəyə daha uyğunluğu ilə özünü hiss etdirmişdir.

Əl-Biruni 1048-ci ildə vəfat etmişdir.

Bütün bunlardan başqa da Türkmənistan tarixi ilə ilgili ərəb dilində qələmə alınmış bir çox əsərin adları daha zikr edilir.

Türkmənistan haqqında məlumat verən orta əsrlər ərəb coğrafiyaşünaslarından biri də **Əbu Bəkr Əhməd ibn Məhəmməd ibn İshaq ibn əl-Fəqih əl-Həmədanidir** (902-903-cü illərə yaxın

yazmışdır). Onun "*Kitab əl-buldan*" ("Ölkələr haqqında kitab"), yaxud "*Kitab əxbar əl-buldan*" ("Ölkələr haqqında hekayələr kitabı") adlı böyük coğrafi külliyyatında hər cür elmi tənqiddən uzaq hekayələr toplanmışdır ki, bunlarda azacıq da olsa coğrafiyaya, yaxud coğrafi adlar məsələsinə toxunulur.

İbn əl-Fəqihin bir növ kompilyativ coğrafi müntəxəbat xarakterli əsəri demək olar ki, başdan-ayağa digər yazılı mənbələr (əl-Mədaini, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, ibn Xordadbeh və başqaları) əsasında tərtib edilmişdir. Əl-Fəqihin verdiyi məlumat, qismən də şifahi rəvayətlərə 2 - hadisələrə, əfsanələrə və i.a. əsaslanır. Bu kitabın ancaq bəzi qisimləri günümüzə çatmışdır.

Əhməd ibn Fədlan (X əsrdə) ərəb xilafəti nümayəndəliyi tərkibində müsəlman Volqa-Kama Bulqariyası ərazisində olması haqqında qiymətli məlumatlar toplanmışdır. Nümayəndəlik 921-ci ildə Bağdaddan yola çıxaraq İrandan yaylasından, Orta Asiyadan, Üstyurd yaylasından keçərək bu ölkəyə gəlir, onun paytaxtı Bulqar şəhərində olur. Çap etdirdiyi «Qeydlər» kitabında o, Volqaboyu, Zovolje və Orta Asiyanın xalqlarının orta əsr tarixinə, Xəzərsahili ovalığı kəşib keçən çayların dəqiq adlarına dair məlumatlar vermişdir.¹

Türk xalqlarının tarixi ilə ilgili Əhməd ibn Fədlanın yazılarının dəyəri də son dərəcə qiymətlidir.

¹ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. / Статьи, переводы и комментарии. Харьков, 1956., Ковалевский А. П. О степени достоверности Ибн-Фадлана // Исторические записки. 1950. Т. 35. С. 265—293., Ковалевский А. П. Посольство багдадского халифа к царю волжских булгар в 921—922 г // Исторические записки. 1951. Т. 37. С. 214

XI əsr qaynaqları

Türkmənlərin tarixi ilə ilgili bilgi verən “*Tarixi Beyhəqi*” (Beyhəqinin tarixi) adlı əsəri qaynaq kimi göstərilə bilər.¹ Əsərin müəllifi **Əbulfəzl Məhəmməd ibn əl-Hüseyn Beyhəqi** 995-ci ildə doğulmuş və 1077-ci ildə vəfat etmişdir.

Daha geniş məlumat verək. Tarixşünaslıqda Əbulfəzl Məhəmməd bin Hüseyn Beyhəqi kimi tanınır. Əbulfəzl Beyhəqi 995-ci ildə Xorasanın cənubi-şərqində olan Beyhəqın Harisabad qəsəbəsində dünyaya gəlmişdi. Yaşamının ilk illərində Nişapurda quran, hədis və ərəb ədəbiyatı öyrəndi və orada fazıl şəxslərlə birlikdə oldu.

“Beyhəq tarixi” yazan İbn Funduk, Əbulfəzl Beyhəqidən 93 il sonra təlif etdiyi kitabında Əbulfəzl haqqında belə deyir: “Saysız hadisələr eşitdi, vaxtı gələndə onları qələmə aldı.

Ayrıca ərəbcə şeirləri vardı.İyirmi yeddi yaşında, Mahmud və Məsudun sarayında

Rəsail Divanı rəisi olan Xacə Əbunəsr Mişkanın şagirdi oldu. Müəllimi Əbunəsrin

ölümündən sonra daha yüksək bir dərəcəyə çatmasını yaşının kiçik olması əngəllədi.

Eyni məqamda və Əbusəhl Zuzəni ilə birlikdə çalışdı. Sultanın və vəzir Əbdüssəmədin xidmətində tam bir təvəccüh və inayət ilə yaşayırdı.²

İzzüddövlə Sultan Əbdürrəşid zamanında nemət kafiri Toğrul baş qaldırdı. Sultanın əleyhinə üsyan edib, onu öldürdü. Yaxınları və tərəfdarlarını zindana atdı. Amma bu iş uzun sürmədi. Qırx gün

¹ Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масуда 1030-1041. Вступительная статья, перевод и примечания А.К. Арендса. - Ташкент: Наука, 1962.

² Əbulhəsən Əli b. Zeyd Beyhəqi İbn Funduk, “Tarix-i Beyhəqi”, nəşr: Əhməd Bəhmənyar, Mükəddimə; Mirzə Məhəmməd bin Əbdülvəhhab Qəzvini, Tehran, 1307, səh.175

sonra Sultan Fərruxzad Toğrulu öldürdü və bütün məhkümləri sərbəst buraxdı. Beyhəqi buraxılanlardan biriydi. Sərbəst qalınca inzivaya çəkildi. Qalan ömrünü evində oxumaq və yazmaqla keçirdi.

Beyhəqinin tarix kitabından başqa kitabları da var. Bunlar, “Zinətül-Küttab” və “Məqamat-i Əbunəsr Mişan”dır. Doktor Əliəkbər Fəyyaz, “Tarix-i Beyhəqi”nin müqəddiməsində: “Tehrandə Hacı Hüseyn aga Məlik kitabxanasında olan bir əlyazma məcmuədə Beyhəqiyə aid yazılı bəzi lügətlərin şərhini əks etdirən bir neçə vərəq var. Yəqin Zinətül-Küttabdandır” deyir. (Tarix-i Beyhəqi, nəşr: Qəni-Fəyyaz, “Mukaddimə”, Z.)

Beyhəqi, siyasətçi, tarixçi və ədib idi. Dönəmin təcrübəli böyüklərindən Əbunəsr Mişkan və öncə Mahmud, sonra da Məsudun vəziri olan Əbulhəsən Meyməndi ilə çalışırdı. Məsud dönəminin ən böyük müşavirlərindən olub, səltənət işlərinin idarə edilməsində özü ilə istişarədə olurdu. Bütün bu səltənət siyasətinə yaxın bağlılığı, görüş bildirərək, yazaraq və araçılıq edərək işlərin nəticələnməsinə qatqısı, onu siyasətmədar, təcrübəli bir katib və etibarlı bir məktub ustası olaraq kamal dərəcəsinə hazırlamış oldu.

Eyni bağlılıq nədəniylə, ölkənin rəsmi bəlgələri və saraya aid kargüzarlıq sənədlərinin və məktublarnın əlinin altında olması və müəlliminə olan yaxınlığı dolayısıyla ondan eşitdikləri, onun və tarixinin xidmətində olmasına imkan vermişdir. Beyhəqi bunlardan yararlanmışdır. Şərqsünas Kazimirskinin deyişilə: “Bu sənədlər islami siyasi məktublarnın ən önəmlilərindən sayılır.”

Beyhəqi bu bəlgələr və onların dəyərləri ilə ilgili olaraq: “Xilafət hüzuruna, Türkiстан və ətrafdakı məliklərə göndərilən məktublarnı mən yazıdım; yəni mən Əbulfəzlin xəttiylə gedirdi. Bütün nüsxələrə sahibdim. Qəsdən yox etdilər. Bu bir neçə dəfə təkrarlandı. Əfsus ki, artıq o cənnət bağçaları yerində deyil. Qalsa idi bu tarix onlarla nadir olurdu. Amma Allahın ehsanından ümitsiz deyiləm. Onlar mənə təkrar çatacaq, hər şey yazılmış olacaq və bu böyük sadərin durumu insanlarca bilinəcəkdir” deyir.

Tarixini yazarkən, çox tarixçilər kimi gerçək hadisələrin uzağında deyildi. Yazdıqlarını eşidərək və başqalarından dinləyərək deyil, o hadisələrin içində olduğu üçün bilirdi.

Nə tarixi hadisələrin uzağındaydı, nə də o hadisələrin içindəki şəxslərə və hadisələrin qəhrəmanlarına yabançıydı. Hətta onlardan, o dönəmin tragediyasında rolü olanlardan biriydi.

Bütün bunlar onun tarixi quru bir şəkildə və hadisələri dəqiq bir şəkildə, canlı bir durumda danışdı. Tarixi hadisələr, onların səbəbləri və nəticələri, onlarda rolü olan şəxslər və ortaya çıxanlarla ilgili görüşləri olduğu kimi yazdı. Başqa bir deyişlə, tam bir incələməylə və hadisələrin canlı gerçək üzünü, həm maddi, həm də mənəvi yönüylə, dönəminin bütün xüsusiyyətləriylə gözlər önünə sərdi.

Vəzir, divanbaşı və digər böyükklərin davranışlarını tənqid edirdi. Bu böyükklərin rəyət üzərindəki basqılarının təsirindən və bu kimi tutumlar qarşısında xalqın yüksələn səsindən qafil deyildi. İslam ensiklopediyasında “Beyhəqi” məqaləsinin müəllifu olan Rus şərqşünası Bartold, onun tarixindən yararlanmış olan ilk şəxsdir. O, bu tarixin bir dövlətin, ya da bir ölkənin tarixi deyil, gerçəkliyi aydın

Ortada olduğundan isbatı gərək olmayan bir bilinən olaraq, bəlkə bir siyasətmədarın birlikdə olduğu sultanların yaşamları və cərəyan edən iç və xarici hadisələr haqqındakı sözləri olduğuna inanır və belə deyir: “Sultan Məsud zamanında Qəznəli sarayının gücünü Səbuk təkin və Mahmudun qurduğu dövlətin hökmdarlarının gedişatını sərgiləyən İslami orta çağ dönəmlərinin tək və nadir bir görüntüsüdür.”¹

Əsl tarixçilik haqqında Beyhəqi belə yazır: “Başqa tarixlərdə beləsinə tul və ərz yoxdur. Yəni bəzi tarixlər eninə boyuna

¹ Bartold, “Beyhəqi”, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1940-86, II, 582-4.

yazılmamış, işin asanına qaçılıb, oxucuya az şey verilmişdir. Mən girişdiyim bu işdə tarixin haqqını tam olaraq vermək istəyirəm. Hər guşəyə və hər nöqtənin ətrafında dönməli, heç bir şey örtülü qalmamalıdır. Əgər bu kitab çox uzanar və oxucu onu oxumaqdan usanırsa, məni israrçı və ayaq dirədən biri olaraq saymamalarını istəyirəm. Heç bir şey yoxdur ki, oxumağa dəyməsin və heç bir hekayə yoxdur ki, sonu bir nüktədən yoxsul olsun.” (Tarix-i Beyhəqi, nəşr: Qəni-Fəyyaz, 11) Onun bu kitabı yazmaqda qəsd, bir padşahın bir şəhəri filan gün fəth etməsi ya da savaşa tərəflər arasındakı hər bə ya da sülhdən bir vəcizə, bir parlaqlıq deyildi. Tarixçi Beyhəqi və “Tarix-i Beyhəqi”ni fərqli edən də bu xüsusiyyəti idi.

Səlcuqlular sülaləsinin ilk dövrünü və onların Xorasana gəlmələrinin öyrənmək üçün mövcud olan mənbələrdən birisi 1048-ci ildə **Əbu Səid ibn-Əbdəlhəy ibn əl-Zəhək ibn-Mahmud Gərdizi** tərəfindən yazılmış “*Zeyi-əl-Əxbar*” əsəridir. Bu əsər xilafət tarixini 1042-ci ilə qədər əhatə edir (türklər haqqında fəsildən başqa). Gərdizi 1041-ci ildə Qəznəvilərdən Modud ilə Məsud arasında Dinavərdə baş vermiş müharibəyə qədər Xorasana tarixindən də bəhs edir. Gərdizinin əsəri XI əsrdə fars dilində yazılmış ilk mənbələrdən biridir. Əsərin iki əlyazması Kembriç və Oksford kitabxanalarında saxlanılır.

“Zeyn-əl-Əxbar” əsərinin bir hissəsi (81 b-140b-ə qədər, (Səlcuqlular dövrünə aid hissə də buraya daxildir) 1928-ci ildə Məhəmməd Nazim Tərəfindən ayrıca kitab şəklində Berlində çap edilmişdir.

Xacə Nizamülmülk Həsən ibn Əli, səlcuq sultanlarından Alp Arslan (1063-1072) və Məlikşahın (1072-1092) vəziri olmuş, Səlcuqlular dövlətinin genişləni b möhkəmlənməsində, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında, ordunun qüvvətlənməsində, abadlıq işlərinin aparılmasında, elm və mədəniyyətin yüksəlməsində çox böyük işlər görmüşdür. Bu dövrlərdə, mübaliğə etmədən demək olar ki, dövləti sultanlar deyil, Nizamülmülk idarə edirdi.

Nizamülmülk daxili dövlət işlərilə yaxından məşğul olmaqla bərabər, xarici siyasətə istiqamət verir, din-şəriət qayda-qanunlarına dəxalət edir, məzhəb və təriqətləri öyrənmək, dövlət və din xadimləri hazırlamaq məqsədilə xüsusi mədrəsələrin açılmasına təşəbbüs göstərir və böyük maddi yardım edirdi. Bu mədrəsələr Sonralar «Nizamiyyə» mədrəsələri adı altında şöhrət tapmışdı. Bunların ən məşhuru bir çox dövlət və din xadimləri, münəccimlər, filosoflar, hüquqşünaslar və şairlər hazırlamış Bağdad nizamiyyəsi sayılırdı. Bu mədrəsələr Nizamülmülkün ölümündən sonra da öz fəaliyyətlərini davam etdirmiş və Şərq ölkələrinə böyük şəxsiyyətlər vermişdir. Sədi Şirazi kimi bir şairin məhz Bağdad nizamiyyəsi divarları arasında yetişdiyini qeyd etmək kifayətdir.

Məxəzlər Nizamülmülkün anadan olması, həyatı və fəaliyyəti, dini görüşləri və əqidəsi haqqında sən dərəcə ziddiyətli məlumatlar verir, onun özü barədə müxtəlif əhvalatlar, bəzən əfsanəyə oxşayan rəvayət və hekayələr danışirlar. Bu rəvayətlərin ən məşhurlarından biri Nizamülmülk, Xəyyam və Həsən Səbbah əhvalatıdır. Nizamülmülkün «Məcmül-vəsaya» («Vəsiyyətlər toplusu») adlı əsərindəki rəvayətə görə guya Nizamülmülk, Xəyyam və Həsən Səbbah gənc yaşlarında bir məktəbdə oxuyurmuşlar, söz verib əhd-peyman bağlayırlar ki, kim böyük bir mənsəbə çatsa, o birilərini irəli çəksin, onlara kömək etsin. Zahirən həqiqətə oxşayan bu rəvayət bəzi tarixi faktlara əsasən mümkün olduğu halda, başqa faktlar tərəfindən tamamilə qeyri-adi görünür. Tarixi faktlara görə, biz əsrinin sən dərəcə görkəmli alim və şairi olan Xəyyamın doğrudan da Nişapur yaxınlığında kənd aldığıını, orada yaşayaraq yaratdığıını, Həsən Səbbahın sarayda vəzifə aldığıını görürük. Lakin digər tərəfdən bu üç tarixi şəxsiyyət arasında olan yaş fərqləri onların gənclikdə bir yerdə oxuya biləcəyini tamamilə şübhə altına alır. Tarixdən məlum olduğu üzrə, Nizamülmülk 1018-ci ildə, Xəyyam 1040-cı ildə anadan olmuşdur. Həsən Səbbahın anadan olduğu il isə məxəzlərdə göstərilir.

Beləliklə, Nizamülmülkün yaşı 22-23-ə çatdıqda Xəyyam anadan olmuşdur. Bu qədər yaş fərqləri olan adamların gənc

yaşlarında bir mədrəsədə oxuya biləcəyini, əlbəttə ciddi bir hökm kimi qəbul etmək olmaz. Əgər Nizamülmülkün ölərkən bəzi məxəzlərin göstərdiyi kimi, doxsan altı yaşda olduğu ehtimal edilərsə, onun anadan olduğu il, 1018 deyil, (Nizamülmülk 1092-ci ildə vəfat etmişdir) 996-cı il olmalıdır. Məxəzlərin verdiyi məlumata əsasən, Nizamülmülk (Xacə Qəvaməddin

Əbu-Əli Həsən bin Əli) bir rəvayətə görə İrənin şərqində Tusun zadəgan nahiyəsində, başqa rəvayətə görə isə Nuqan məhəlləsində 408 hicri-qəməri, yəni

1017/18-ci miladi illərində anadan olmuş, ilk təhsilini də burada almışdır. Son dərəcə istedad və bacarığa malik olan Həsən bin Əli hələ gənc yaşlarından divan işlərinə həvəs göstərmiş, dövründə çox dəbdə olan şəriət qanunlarını böyük aludəliklə öyrənmiş, hədis və rəvayətləri əzbərləmiş, katiblik, dəbirlik sənətlərinə məharətlə yiyələnmişdir. Az müddət içərisində yuxarıda adları çəkilən peşələrdə şöhrət tapdığından əvvəlcə Bəlx hakimi Əli bin Şadanın xidmətində katiblik vəzifəsində işləmişdir.

Şeferin fars dilində nəşr etdirdiyi «Vəzirin tərcümeyi-halı» kitabında oxuyuruq: «bir müddət Bəlxin əmiri ibn gədanın yanında olub katiblik edirdi». Vaxtaşırı ibn Şadan Xacəyə deyirdi: «Ey Həsən, yaman kökəlibsən». Sonra nəyi vardısıa tutub əlindən alar və deyərmiş:» Sən katibsən, qələmin sənə bəsdir». İbn Şadanın xəsisliyi kimi qələmə verilən bu söhbətin özündə də arabir Nizamülmülkün «çox kökəldiyi», varlanıb dövlət sahibi olduğu açıq-aydın nəzərə çarpır. Əlbəttə, bu vəziyyətə nə gədan dözə bilərdi, nə Nizamülmülk. Ona görə bir müddət işlədikdən sonra katiblikdə etdiyi bəzi özbaşınalıq və qeyri-qanuni işlərə yol verildiyindən mal və əmlakı müsadirə edilmiş, oranı tərk edərək Davud bin Mikayıl Səlcuqun yanına qaçmışdır.

Artıq saray işlərinə, xüsusilə divan və katiblik həyatına yaxşı bələd olan, sarayda baş verən düşmənçilik paxıllıq, yaltaqlıq, ürəyə girmək, nifrət salmaq, xalq əmlakının necə talan edildiyini, rəiyyət və millətdən haqlı-haqsız vergilərin necə toplandığını, bunların kiçik və böyük məmurlar tərəfindən necə mənimsənilməsi üsullarına

vaqif olan, özü də belə işlərin ləzzət və əziyyətini dadmış Nizamülmülk üçün Davud bin Mikayılın ürəyinə yol tapmaq, ona qulluq göstərmək, irəli çəkilmək, torpaq, dövlət və qul sahibi olmaq o qədər də çətin deyildi. Çünki o dövrdə hamı belə edirdi.

Nizamülmülk məhz belə bir dövrün övladı idi və o, tarixin göstərdiyi kimi, doğulan gündən öldürülən günədək yalnız bu psixologiyaya sadıq qalmış, bütün işlərini, o cümlədən dövlət, şəriət, siyasət şəxsi həyat və yaşayış normalarını dövrünün bu tələbinə tabe etmiş, öz məqsədinə çatmaq üçün heç bir tədbirdən əl çəkməmiş, hətta yeri gəldikcə, gördüyü bütün mütərəqqi işlərinə baxmayaraq, edam, xəyanət və cinayətdən çəkinməmişdi. Nəticədə özü də belə bir cinayətin qurbanı olmuşdur. Bu baxımdan, şübhəsiz ki, Nizamülmülk bir vəzir kimi bəzi tarixçilər tərəfindən idealizə edilmişdir.

Həqiqətən də az müddət içərisində Nizamülmülk Davud bin Mikayılın dəftərxana işlərini nizama sala bilmiş, vergi toplanmasını, torpaqların suvarılması, din və şəriət qayda-qanunlarına riayət edilməsi və sairədə böyük məharət göstərmiş özünün yaxşı siyasətçi, dini və şəri məsələlərdən başı çıxan, təsərrüfatı idarə etməyi bacaran bir dövlət xadimi kimi tanıtmış, divanda böyük hörmət və nüfuz qazanmışdı. Davud bin Mikayıl hər şeydə Nizamülmülklə məsləhətləşir, onun təkliflərinə əməl edir, istedad və qabiliyyətinə heyranə belə gizlətmirdi. Ona görə özü ölərkən oğlu Alp Arslana vəsiyyəət edir ki, Nizamülmülkdən istifadə etsin, ona dövlət vəzifələri tapşırmağı müzayiqə etməsin. Alp Arslan hakimiyyətə keçdikdən

Sonra Nizamülmülk öz fəaliyyətini daha da genişləndirir, Alp Arslana yeri gəldikcə böyük xidmətlər göstərir, rəqiblərini bir-bir aradan qaldıraraq vəzirlik məqamına qədər yüksəlir. Bu cəhətdən Nizamülmülkdən əvvəl səlcuq sultanlarına vəzirlik etmiş, sonra dini əqidələr bəhanə edilərək həbsxanaya salınmış Əmidülmülkün edam edilməzdən bir az əvvəl Alp Arslana göndərdiyi məktub çox səciyyəvidir.

O yazırdı: "Sənə sədaqətlə xidmət etdim. Atan bu dünyanı mənə vermiş, mən də hökm sürmüşdüm. Bu gün də sən məni şəhid etməklə axirəti mənə bəxş edirsən. Bundan yüksək səadət ola bilməz. Nizamülmülkə də vəziri öldürməklə dünyaya murdar bir bidət, çirkin bir adət gətirdin. Bunun nə ilə nəticələnmə biləcəyini düşünürsənmi? Sənin və övladlarının aqibətinin belə olacağından qorxuram".

Tarix Əmidülmülkün necə uzaqgörən olduğunu sübut etdi. Nizamülmülk özü və oğlu dini və saray çarpişmaları üstündə, əlbəttə, çox sonralar məhv edildi.

Hələlik Nizamülmülkün ulduzu parıldaır. O, Alp Arslan sarayında əl-ayağına dolaşanları, dini əqidəsinə zidd olanları, tədbir və siyasətinə qarşı duranları, əmr və tapşırıqlarını yerinə yetirməyə maneçilik törədənləri, haqqında şayiə yayanları, bir sözlə siyasi, ictimai, dini, hərbi rəqiblərini, hər hansı bir iradəsinə müqavimət göstərənləri Ğirnikdirib öz tərəfinə çəkmək, qorxudub susdurmaq, öldürüb aradan qaldırmaq yolu ilə Səlcuqlular dövlətinin cilovunu daha möhkəm əlinə yığır, bütün həssas vəzifələrə öz adamlarını təyin edirdi. Lakin bununla birlikdə öz hamisi Alp Arslana, sonra isə Məlikşaha böyük xidmətlər göstərir, ölkənin nizama salınmasını, dövlətin möhkəmləndirilməsini, xəzinənin doldurulmasını da unutmurdu. Bu xidmətlərin bir qismi hakimiyyət başında olan səlcuq sultanının şəxsən özünə və ən yaxın adamlarına edilir, Nizamülmülk onları, necə deyərlər, şəxsən özünə borclu vəziyyətə salırdı.

Nizamülmülk bütün bu xəbərdarlığa baxmayaraq, öz bildiyini edirdi. O saray intriqalarını, xalqın vəziyyətinin ağırlığını, ölkənin daxili və xarici siyasətindəki ziddiyyətləri, dini təriqətlər arasındakı ixtilaf və toqquşmaları hamıdan yaxşı bildiyindən və gördüyündən belə şikayətlərin olacağını ehtimal etməyə bilməzdi. Nizamülmülk öz dövründə mövcud olan ictimai, iqtisadi, siyasi, hərbi, dini və s. qüvvələrin nə vəziyyətdə olduğunu hamıdan gözəl anlayırdı. Ona görə, ölkənin bütün sahələrdə qüdrətini artırmaq, öz mövqeyini

daha da möhkəmlətmək üçün təsirli tədbirlər görmək zərurəti qarşısında qalmışdı.

Nizamülmülkün ölümü haqqında məxəzlərdə bəzi xırda ixtilaf olsa da, əsasən hadisə eyni şəkildə təsvir edilir. 485 Hicri-qəməri (1092-ci) ildə Məlikşahla İsfahandan Bağdada gedərkən yolda, bəzilərinin dediyinə görə, Brucird, bəziləri

Nəhavənd yaxınlığında dərviş paltarında bir adamın ona yaxınlaşaraq məktub verdiyini söyləyir. Xacə məktubu aldıqda həmin adam onu bıçaqla vurur. Bəzi məxəzlər onun adını yazmır, bəziləri, bunu Həsən Səbbahın fədailərindən olan Əbu Tahir olduğunu deyirlər. "Qisas xəncəri uzun olar"- məsəli doğru çıxır.

Nizamülmülk yaralanarkən bəzi məxəzlər Məlikşahın onun yanında, bəziləri Bağdadda olduğunu yazırlar.¹

XII əsr qaynaqları

Tarixi Türkmənistanın ərazisi haqqında XII əsr qaynaqları mükəmməl məlumat verirlər. **Əl-İdrisi** (1100-1165) XII əsrin tanınmış coğrafiyaşünaslarından biridir. Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əbdüləziz ibn Abdullah ibn İdris əl-Həmmudi əl-Həsəni əş-Şərifi Suetada (Mərakeş) anadan olmuş, təhsilini Kordovada (İspaniya) almışdır. Coğrafi yeniliklərlə çox maraqlanan Siciliya kralı Rodjerin (1130-1154-cü illər) dəvəti ilə onun sarayında yaşayan Əl-İdrisi «Ölkələri gəzməkdən yorulmuşun əyləncəsi» əsərini yazır. Əsərində Yerin kürə şəklində olmasından bəhs edir, iqlimlərin, dənizlərin, körfəzlərin təsvirini verir. Əl-İdrisi Yeri yeddi iqlimə, hər iqlimi isə qərbdən-şərqə doğru uzanan on hissəyə bölür və bunların ayrı-ayrılıqda təsvirini verir. Hər təsvirə aid xəritələr, cəmi 70 xəritə düzəldir.

¹ (Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. "Siyasətnamə". Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı. "Çıraq" 2007. Səh. 273, ön söz Rəhim Sultanovundur.)

Əl-İdrisi dövrünə görə böyük ustalıqla Qərbi Avropa (İspaniya, İtaliya, Siciliya, Fransa, Almaniya, Şotlandiya, İrlandiya, Şimal və Baltik dənizi sahilləri) və Şimali Afrikanın təsvirini vermişdir. Onun cənubdakı Balkan yarımadası və Rumıniya haqqındakı məlumatları da maraqlı və orijinaldır.¹

Bu cür əsərlərdən birinin - "Səlcuqnamə"nin müəllifi, Arslan şahın tərbiyəçi müəllimi Zahirəddin Nişapuri (1186-cı ildə ölmüşdür) olmuşdur. Bu əsərdə sultan III Toğrulun hakimiyyət başına gəlməsinə (1177) qədərki illərdə baş verən tarixi hadisələrdən bəhs edilir.

Görkəmli müsəlman alimi - ənənələri yaxşı bilən, tarixçi, hanbaliliyin təbliğatçısı **Əbülfərəc Əbdürrəhman ibn əl-Cövzinin** (1114-1200) "*Əl-Muntəzəm fi tarix əl-muluk və-l-umam*" ("Hökmdarların və millətlərin tənzimləşdirilmiş tarixi") əsərində maraqlandığımız dövrün hadisələrinin həddən artıq yığcam verilməsinə baxmayaraq, bizim üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu əsər xilafətin 1179-cu ilə qədərki tarixini illər üzrə ardıcıl təqdim edir. Hər ildə baş verən hadisələr ardıcıl göstərilməklə yanaşı, həmin ildə vəfat etmiş tanınmış adamların haqqında da yığcam məlumat verilir.

İmadəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Katib əl-İsfahani (1201-ci ildə ölmüşdür) bu xatirələri ərəbcəyə çevirmiş, onları ilk Səlcuqlulara aid giriş fəsilləri ilə təkmilləşdirmiş, dolğunlaşdırmış və onu iki dəfə ardıcıl davam etdirmişdir: birinci dəfə, əsərin özünün yazılmasından tərcüməsinə (1183) qədərki hadisələri, ikinci dəfə isə İraq səlcuqilərinin son sultanı III Toğrulun ölümünə (1194) qədərki dövrə aid hadisələri qələmə almışdır. (İmadəddin İsfahani «Tarix davlat al-səlcuq»)

¹ Бейлис В. М. Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР, 1982 г. М., 1984. С.208-228.

XIII əsr qaynaqları

Araşdırdığımız dövrün tarixşünaslığında ibn əl-Cövzinin nəvəsi, **Sibt ibn əl-Cövzi** adı ilə daha çox tanınan Şəmsəddin Əbül Müzəffər Yusuf ibn Qız oğlu (1185-1256) xüsusi yer tutur. Onun öz babasının əsərinin nümunəsində tərtib etdiyi məşhur "*Mirat əz-zaman fi tarix əl-əyan*" ("Görkəmli adamların tarixinə aid zamanın güzgüsü") əsəri "dünyanın yaranmasından" 1256-cı ilədək hərtərəfli salnamədir. Sibt ibn əl-Cövzinin bu salnaməsində hər ilin mühüm hadisələri nəzərə çatdırılır və həmin ildə vəfat edən tanınmış şəxslərin adları əlifba sırası ilə düzülərək, hər biri haqqında bibliografik məlumat verilir.

Orta Asiyanın tarixi ilə ilgili ərəb dilində qələmə alınmış ən qiymətli kitablardan biri də **Şihabəddin Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əli ibn Məhəmməd ən-Nəsəvinin** "Sultan Cəlaləddin Manqburnunun tərcümeyi-halı" (Sirət əs-Sultan Cəlaləddin Manqburnu) adlı əsəridir. Türmənlərin tarixini öyrənmək üçün Xarəzmşahların son nümayəndəsi Cəlaləddin Manqburnunun katibi Şihabəddin Məhəmməd ibn Əhməd ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Münşi ən-Nəsəvinin (1249-cu ildə ölmüşdür) "Sultan Cəlaləddin Manqburnunun tərcümeyi-halı" əsəri birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Ən-Nəsəvinin əsəri xatirə ədəbiyyatı növündə olub, yaxın keçmişin hadisələri haqqında onların iştirakçısı olan müəllifin verdiyi məlumatların toplusudur. Onun xatirələri, əsasən, on beş ildən bir az artıq dövrü (1214-1231) əhatə edir.

Monqolların ilk dağdıcı yürüşündən sonra Şimali İranın və Azərbaycanın əhalisi Cəlaləddin Manqburnunu monqolların rəqibi sayaraq, müəyyən qədər öz ümidlərini ona bağlamağa başladılar. Xarəzmşahın özü isə hər vasitə ilə göstərirdi ki, onun siyasətinin əsası monqollarla mübarizədir. Ancaq monqol dəstələri müvəqqəti olaraq çəkilib getmişdi, Cəlaləddin isə hərbi əməliyyatları əsasən onlara qarşı deyil, Qafqaz və Kiçik Asiya ölkələrindəki feodal hakimlərin qonşularına qarşı aparırdı. Bunun da nəticəsində feodallar ona qarşı ittifaq düzəltmişdilər. Qafqaz

ölkələrini tutmaq siyasətinə bəraət qazandırmaq üçün Xarəzmşah çox asanlıqla belə bir bəhanə tapmışdı: belə ki, atabəy Özbək özünü Xarəzmşah Məhəmmədin vassalı sayırdı və bundan istifadə edib, Azərbaycanda möhkəmlənən Cəlaləddin 11-12 monqol yürüşlərində zəifləyən Gürcüstana qarşı dağıdıcı müharibəyə başladı.

Türkmənlərin və başqa türk xalqların tarixini öyrənməkdə fars dilində qələmə alınmış əl yazmaların dəyəri böyükdür. Bu əlyazmalar XI-XII yüzildə ən ünlü tarixçilər tərəfindən qələmə alınmışdır. Bu dövrlərdə xüsusilə Səlcuqlu və Qəznəli imperatorluğu ilə ilgili tarixi əsərlər meydana gəlmişdir. Bu qaynaqlarda oğuzların və türkmənlərin adları, həyatı və dövlət təşkilatı ilə ilgili bilgiler verilir.

Türkmənistanın və türkmənlərin XIII-XV əsrlər tarixinə aid qaynaqlarda özəlliklə Monqol ordularına qarşı aparılan savaşlardan bəhs edilir. Əmir Teymurun adı ilə bağlı, Orta Asiyada Teymurlular imperatorluğunun qurulması ilə Mavəraünnəhr və Xorasan dövlətləri meydana gəlmişdir. Xorasan, türkmənlərə aid bir dövlət olub mərkəzi Heratdır. “Kitabi inşadan” başqa bəhs etdiyimiz bütün kitablar hadisələr ilə ilgili bilgi verici dəqiqliyində olmuşdur, xüsusilə də fars dilində yazılmış kitablar belə bir dəqiqlik daşmışdır.

Əbu Bəkr Nəcməddin Məhəmməd ibn Süleyman ər-Ravəndinin Səlcuqlu tarixi ilə ilgili yazdığı “*Rahət əs-sudur və ayət əs-surur*” adlı kitabını Məhəmməd Toğrul bəyə və Alp Arslana erməğan etmişdir.

Əbu Bəkir Nəcməddin Məhəmməd ibn Süleyman Ravəndi Kaşan mahalının Ravənd qəsəbəsində bütün üzvləri dini alimlər və müdərrişlərdən ibarət bir ailədə anadan olmuşdur. Ravəndinin anadan olması tarixi haqqında heç bir aydın məlumat yoxdur. Çünki nə Ravəndinin əsərində, nə də başqa müəlliflərin qeydlərində bu barədə heç bir şey deyilməmişdir. Lakin “Rahət-üs-sudur...” əsərinə diqqətlə nəzər yetirdikdə belə bir fikrə gəlmək olar ki, Ravəndi XII əsrin 50-60-cı illərində anadan olmuş və Rum Səlcuqilərindən Sultan Qiyasəddin

Keyxosrov ibn-Qılıc Arslanın hakimiyyəti (603-609-1206/7-1212/13) dövründə yaşamışdır.

Ravəndi öz vəziyyətindən danışarkən yazır ki, mən hələ gənc ikən atam Əli ibn-Süleyman 570 (1174-1175)-ci ildə vəfat etdi.

Əgər gənc yaşını 14-25 arasında hesab etsək, onda Ravəndinin anadan olması tarixi təxminən hicri 545-556 (1150-1160)-ci illərə təsadüf edir.

Atası öldükdən sonra o, təhslinin davam etdirməyə çox can atır. Lakin o dövrdə, yəni hicri “570 (1174/5)-ci ildə İsfahan və ona qonşu olan yerlərdə baş vermiş qıtlıq və çətinlik” iqtisadi cəhətdən korluq çəkən Ravəndinin bu arzusuna mane olmurdu.

Nəhayət, dayısı Tacəddin Əhməd ibn-Məhəmməd ibn Əli əl-Ravəndi onu öz himayəsi altına alaraq, müəllimi və tərbiyəçisi olur.

Tacəddin öz dövrünün alim adamlarından idi. O, Sultan Toğrul-ibn Arslanın atabəyi Camaləddin Ay Obanın Həmədan şəhərində təsis etdiyi mədrəsədə dərs deyirdi. Tacəddin fiqh, xələf, təfsir, hədis, lüğət, ədəbiyyat elmlərində istər farsca bə istərsə də ərəbcə ustad olub, bu elmlərə aid müxtəlif əsərlər yazırdı.

Ravəndi on ilə yaxın bir müddətdə, yəni təxminən hicri 570-ci ildən 580 (1174-1184)-ci ilə qədər öz dayısının yanında olmuş və bu illər ərzində onunla birlikdə İraq-e Əcəmin bütün böyük şəhərlərini gəzmişdir. Bu müddət ərzində o, xəttatlıq, səhaflıq, təzhib sənətlərini öyrənmişdir. Ravəndinin yazdığına görə o, 70 növ xətt yazarmış. O, dövrünün məşhur müctəhidlərindən Fəxrəddin Bəlxı, Bahaəddin Yəzdi və Seyfəddin İsfahanidən fiqh və ilahiyyət elmlərini də öyrənərək, bu fənnlərdən dərs demək icazəsi almışdı.

Beləliklə, Ravəndi sultana yaxınlaşır və onun hörmətini qazanır. Hətta özünün dediyinə görə, hicri 583 (1178/8)-cü ildə Həmədanda baş vermiş üsyan yatırılarkən dostlarından birisinin

dağıdılmış və qarət olunmuş əmlakının əvəzini sultandan almağa müvəffəq olur.

Ravəndinin dayıları sultan və əyanların hörmətini qazanmış müəllimlər idilər. Əyanlar öz uşaqlarını Ravəndilər sarayda hörmət və nüfuz qazanmış adamlar idi.

Ravəndi mahir xəttat olmaqla bərabər, həm də şair idi. Onun şerlər divanı olub-olmaması haqqında bizdə heç bir məlumat yoxdur. Əlimizdə yalnız “Rahət-üs-südur...” əsərində Sultan Keyxosrova həsr edilmiş 511 beyt şer vardır. Bunlar Ravəndinin şer sahəsində istedad və bacarığı olduğunu göstərir.

Sarayda işləyən hicri 585 (1189)-ci ildə dayısı Zeynəddin ilə birlikdə Sultan Toğrul ibn-Arslan tərəfindən nümayəndə sifəti ilə Mazandaran pafşahının yanına göndərilər. Lakin o, Mazandaranda xəstələnir və altı ay orada qaldıqdan sonra öz doğma şəhəri Ravəndə gəlibsə də, xəstəlik onu burada da bir il yarım yataqda saxlayır. Bu vaxtdan etibarən Ravəndinin Sultan Toğrulla əlaqəsi kəsilir və bir daha onu görə bilmir.

Həmin dövrdə, yəni hicri 586 (1190)-ci ildə Sultan Toğrul Eldəniz Qızıl Arslan tərəfindən tutularaq, Təbriz yaxınlığındakı Dezmar qalasına salınır. Sultan təxminən iki il burada həbsdə qalır və Qızıl Arslab öldürüldükdən sonra (hicri 588 (1192)-ci il) yenidən hakimiyyətə qayıdır. Lakin o, bir il yarımını (588-590=1192-1194) ölkədə asayişini bərpaasına sərf etməsi faydasız olur. Nəhayət, Sultan Toğrul ibn-Arslan 590-cı il rəbiüləvvəl ayının 24-də (19 mart 1194) Xarəzmşah Sultan Təkeş ibn Arslan ibn-Atsız ibn-Məhəmməd ibn-Nuştaqin (1172-1200) qoşunları ilə Rey şəhəri kənarında etdiyi müharibədə öldürülmüş və bununla da İran, İraq və Azərbaycanda Səlcuqilərinin hakimiyyətinə son qoyulmuşdur.

Ravəndi 586 (1190)-cı ildə Mazandarandan qayıtdıqdan sonra yuxarıda qeyd edilən hadisələrlə əlaqədar olaraq, bir daha saraya yaxınlaşa bilməyib, öz yaşayışını təmin etmək üçün başqa vasitələrlə əl atmağa məcbur olur. Ravəndinin yazdığından görünür ki, o, varlı ələvi Həmədaninin ailəsi ilə

yaxınlaşmış və Əmir Seyid Fəxrəddin Əlaüddövlə Ərəbşahın üç oğlu – Məcdəddin Humayun, Fəxrəddin Xosrovşah və İmadəddin Mərdanşahın müəllimi olmuşdur.

Həmədani ailəsinin başçısı sayılan Əmir Seyid Ərəbşahın bacısı Sultan Arslan ibn Toğrulun (1161-1177) arvadı idi. Ərəbşah təxminən hicri 584-585 (1189-1190)-ci illərdə Sultan Toğrul əleyhinə hazırlanan sui-qəsdə təqsirləndirilərək dara çəkilir. Ravəndi beş-altı il bu ailə içərisində yaşamış, həyatının bundan sonrakı iki ilini də gənc tələbəsi Şahabəddin Əhməd ibn-Əbi Mənsur ibn-Mənsur, əl-Bəzzaz əl-Kaşaninin maddi köməyi ilə keçirmişdir. Elə bu zamanlar Ravəndi “Rahət-üssüdur...” əsərini yazmaq fikrinə düşərək gənc dostunun yaxşılığı müqabilində onun adını öz əsərinə salmağı vəd edir.

Bundan əlavə, Ravəndi öz müasirlərinin şerlərindən ibarət bir məcmuə yaratmağı qarşısına qoyur. O, bu məqsəd üçün Şəmsəddin Əhməd ibn-Mənuçəhr Şəstkoləhdən nümunə alaraq, bir sıra müasirlərinin şerlərini seçib götürür. Lakin, görünür ki, axırda müəllif bu iki məqsəd, yəni əsər yazmaq və şer məcmuəsi yaratmaq fikrini birləşdirərək, həmin “Rahət-üssüdur...” əsərini yazmışdır. Bu əsər həm tarix kitabı, həm də təzkiyədir.

Ər-Ravəndinin Rahət əs-südur və ayət əs-sürur ("Könüllər toxdağı və sevinclər nəğməsi") əsəri 1160-cı ildən 1199-cu ilə qədərki hadisələri nəzərə çatdırır. Həmin əsərin əsas hissəsi (Səlcuqilərin yüksəlməsindən III Toğrulun hakimiyyəti dövrünə qədər) Zahirəddin Nişapurinin material və məlumatlarına əsasən yazılmış, III Toğrulun hakimiyyəti və onun ölümündən sonrakı dövrə aid bölmələr isə müəllif tərəfindən müstəqil yaradılmışdır. Bu əsər başqa əsərlərdə rastlanılamamış olan hadisələri də əks etdirmişdir. Müəllif bu kitabı yazmaq üçün “Tarixi-Beyhəqi”dən və Alp Arslanın müəllimi Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə” adlı əsərindən geniş bir ölçüdə yararlanmışdır. Ravəndinin bu əsəri Osmanlı hökmdarı Sultan Murad (1421-1451) dövründə türk dilinə qazandırılmışdır.

The Râhat-us-sudûr wa âyat-us surûr. Ed. by Muhammad Iqbal, L., 1921 ("GMS", new series, v. 2); Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr (Gönüllerin rahatı ve sevinç alâmeti). Türkçeye çeviren Ahmed Ates, eilt. 1-2, Ankara, 1957-60.

XIII əsr müəllifi **Məhəmməd ibn Nəcib Bəkranın** “*Cihannamə*” adlı coğrafiya əsəri Xarəzmşahi, Əlaəddin Məhəmməd ibn Təkəşə (1200-1220) ərməğan edilmişdir¹.

Türkmənlər haqqında və onların fəaliyyəti, ismayılılar, xarəzmşahlar və monqollarla qarşılıqlı münasibətləri haqqında məlumatlar bizə **Ata Malik Cüveyninin** (1226-1283) *Tarix-i Cahanquşa* ("Cahangirin tarixi") əsərində gəlib çatmışdır.² O daha gənckən “Sahib-i Divan” (Divan Sahibi) olmuşdur və 15 il Əmir Arğun ağanın yanında katib olaraq çalışmışdır. 1256-cı ildə Hülaku xanın yanında Xorasan və Mazandaran divanlarına başçı olmuşdu. O, dövlət içindəki təcrübələrinə dayanaraq “Tarix-i Cahanquşa” adlı əsərini yazmışdır. 1252-1253-cü ildə bitirmişdir. Əsər Çingiz xan ordusunun ilk əsgəri hərəkətlərindən, Hülaku xanın İsmayılıları məğlub etməsinə (1257) qədər davam edən savaşları əhatə edir.³

Maraqlıdır ki, qədim türk yazılı abidələri haqqında da ilk məlumat Əlaəddin Ata Məlik Cüveyni tərəfindən qeydə alınmışdı. XIII əsrdə iki dəfə Monqolustana səyahət etmiş alim ilk dəfə 1260-cı ildə yazmış olduğu «Dünya fətehinin tarixi» adlı əsərində türk yazılı abidələri haqqında məlumat verir.

¹ Мухаммад ибн Наджиб Бекран. Джахан-наме. — В кн.: Материалы по истории киргизов и Киргизии. М., 1973, вып. 1.)

² Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История Завоевателя Мира = Genghis Khan: the history of the world conqueror / Перевод с текста Мирзы Мухаммеда Казвини на английский язык Дж. Э. Бойла, с предисловием и библиографией Д. О. Моргана. Перевод текста с английского на русский язык Е. Е. Харитоновой. — М.: «Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС», 2004. — С. 260. — 690 с.

³ Бартольд В. В. Джувейни, Ала ад-Дин // Бартольд В. В. Сочинения. — М.: Наука, 1973. — Т. VIII: Работы по источниковедению. — С. 595.

Türkmənlərin siyasi tarixinin işıqlandırılmasında parlaq simalarından biri **Fəzlullah Əbulxeyir Rəşidəddin Həmədan**dir (1240-1318). Bu şəxsiyyətin tərcümeyi-halına həsr olunmuş ciddi tədqiqatların olmaması səbəbindən Rəşidəddinin uşaqlığı barədə yalnız ümumi xüsusiyyətlər məlumdur. O 1240-cı və 1247-ci illər arasında Həmədanda alim-həkim ailəsində dünyaya gəlib.

Məlumdur ki, alimlər arasında olan gələcək siyasətçi tıbb, hüquq və fəlsəfənin əsaslarını öyrənərək mükəmməl təhsil alıb.

XIII yüzilliyin ortaları ölkə ərazisində qüdrətli monqol dövləti Hülakilərin (Elxanlılar) yaranması ilə yadda qaldı. O, öz mövcudluğu dövründə bütün Yaxın Şərqi regionu üçün qorxulu qüvvə idi.

Hülakilər imperiyaları yarandığı dövrdən monqol xanları ciddi-cəhdlə yerli yerlilərdən ibarət istedadlı və yaxşı təhsil gənc kadrları dövlət xidmətinə cəlb edirdilər ki, hakimiyyət də onların köməkliyi ilə köklü əhali ilə özləri arasında özünəməxsus körpü yaratmağa ümid edirdilər.

Məsələn, Azərbaycanın Hülakilər imperiyasının adını götürdüyü ilk monqol xanı Hülaku xanın vəziri orta əsrlər Azərbaycan və müsəlman dünyasının dühası olan Nəsrəddin Tusi idi. İkinci elxan Abaqa xanın (1265-1282) dövründə Rəşidəddin dövlət xidmətinə başlayıb.

O uzun müddət ixtisası üzrə işləyib, yəni saray həkimi vəzifəsində işləyib. Lakin islahatçı hökmdar Qazan xanın (1295-1304) dövründən Rəşidəddin istedadı və erudisiyası sayəsində hakimiyyətin ən yüksək eşalonuna qədər irəliləyir.

1298-ci ildə o vəzir vəzifəsinə təyinat alır və tezliklə nəinki gənc monqol hakiminin baş müşaviri olur, həm də ondan sonra dövlətdə birinci şəxs olur.

Hakimiyyətdə olan Rəşidəddin ilk günlərdən özünü mərkəzləşdirilmiş və güclü hakimiyyətin qatı tərəfdarı kimi göstərir, hər vasitə ilə köçəri monqol əyanları və yerli feodal təbəqələri tərəfindən siyasi və inzibati özbaşınalıqların qarşısını alır.

Lakin, vəzir feodallara qarşı sərt tədbirlər görən zaman yaxşı başa düşürdü ki, gəlmələr arasında, yəni monqollar və yerli əhali olan azərbaycanlılar arasında dərin ideoloji ədavət var və bu zəmində hər an qarşıdurma baş verə bilər. Eyni zamanda, birincilər müsəlman olmaya-olmaya özlərini yerli əhalidən çox üstün sayırdılar və öz davranışlarında əcdadlarının ənənələrini əldə rəhbər tuturdular.

Yerlilər İslama və yerli adət-ənənələrə hörmət tələb etməsələr də, işğalçıların bütpərəst idealları ilə qəti surətdə barışmırdılar.

Ölkə üçün belə bir mürəkkəb vəziyyətdə siyasi rəhbərlikdən daha çox bacarıq və ehtiyatlılıq tələb olunurdu. Çünki, yuxarıda göstərilən qruplar arasında ideoloji ziddiyyət ölkədə dəfələrlə siyasi gərginliyi qızışdırıb. Məsələn, Qazan xanın sələfi Abaqa xanın hakimiyyət illərində səlibçilərlə müsəlmanlara qarşı sıx əlaqədə olan dövlətin xarici siyasətinə qarşı etiraz əlaməti olaraq kənardan hökmdara qarşı bir neçə dəfə uğursuz sui-qəsd təşkil olunub.

Bu ilk baxışdan çıxılmaz vəziyyət kimi görünsə də, Rəşidəddinin siyasi istedadı yenə də münaqişə edən tərəflər arasında ortaq məxrəc tapır. O həmin dövrə qədər analoqu olmayan qanunverici və inzibati mahiyyət daşıyan miqyaslı islahatlara qərar verir.

Qazan xan vəzirin təşəbbüsü ilə İslam hüquqları və monqolların bütpərəstlik ənənələrinin mütərəqqi detallarının ən yaxşı xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bütün ictimai, hərbi və siyasi fəaliyyətlə bağlı bütöv qanunlar məəcəsi çap edir.

Bu siyasi gediş müdrik və uzaqgörən hərəkət idi. Çünki, bu islahatlar sayəsində hakimiyyət bir gülləyə iki dovşan vurdu; bir yandan ədavətdə olan tərəflər arasında ortaq məxrəc tapdılar, digər tərəfdən idarəçilik mexanizmlərinin səmərəliliyini yaxşılaşdıraraq ölkədə iqtisadi tərəqqini, stabil inkişafı təmin etdilər. İslahatların nəticələri özünü çox gözəltmədi, ölkədə arzu olunan dinclik və siyasi sabillik yarandı.

Ticarət və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan ədalətli vergilər tətbiq olundu. Ən əsası isə, Rəşidin səyləri

nəticəsində monqol yürüşləri zamanı dağıdılan Azərbaycanın suvarma sistemi bərpa olundu.

Bu addım bütün müsəlman Şərqiində yaxşı inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ölkəsi statusunu yenidən Azərbaycana qaytardı. Bir çox tarixçilər uzun müddət bu islahatları vəzirin aqlını bir kənara qoyaraq Qazan xanın özünün siyasi istedadının bəhrəsi hesab etdilər.

Lakin, İ.P.Petruşevskinin fikrincə vəzirin şəxsi arxivinin üzə çıxarılması imperiya üçün bu qədər müsbət dəyişikliklərə səbəb olan islahatların həqiqi təşəbbüsçüsünün adına işıq saldı: “Yazışmalar” Rəşidəddinə aid olduğu məlum olandan sonra tam əminliklə demək olar ki, Qazan xanın ümumi islahatlar planı və onların həyata keçirilməsi şəxsən Rəşidəddinin əl işi idi”.

Əksər müasir tarixçilər Elxanlılar dövlətinin (Hülakilər dövləti məhz belə adlanırdı) bir neçə onilliklər ərzində mövcud olmasına görə, məhz Rəşidəddinə və onun Qazan xan ilə birgə islahatçılıq fəaliyyətinə borclu olması fikri ilə həmrəydirlər.

Rəşidəddin dövlət işlərinin idarəçiliyində uzaqgörən olub və bütün yüksək vəzifəli məmurlar, eləcə də Kerman vilayətinin hakimi vəzifəsini tutan doğma oğlu Mahmuda qarşı son dərəcə tələbkar olub. Onun oğluna yazdığı məktubunda həqiqi vəzirin zəhmli tonu və xalqın ehtiyaclarına qənaətlə yanaşan xəsis məmura ünvanlanan məzəmməti açıq-aydın görünür:

“Bu məktubun yazılmasında məqsəd ondan ibarətdir ki, bu oğul Bam şəhərinin sakinlərinə qarşı zor tətbiq edib və xəsisliyindən onları ehtiyac içində qoyub... Qoy bizim Bəm vilayətində yerləşən mülk və torpaqlarımızdan əldə olunan gəlirlərdən onlara istədikləri qədər toxum, işlək heyvanın dəyəri, müavinət və ərzaq verilsin ki, onlar dinc şəkildə torpağın becərilməsi ilə məşğul ola bilsinlər və bizlər üçün dua etsinlər”.

Rəşidəddin dövlət maşınının səmərəli fəaliyyətini yoluna qoyduqdan, həmçinin məmur özbaşınalığına son qoyduqdan sonra təhsil və elmin inkişafına əl qoydu. Baş vəzirin söyləri, maddi və inzibati dəstəyi sayəsində Azərbaycanın qədim Təbriz şəhərində

xüsusi ayrılmış şəhərcikdə yerləşən və təsisçisinin adı ilə “Rəşidiyyə” adlandırılan həmin dövrə qədər analoqu olmayan elm-təhsil kompleksi təsis edildi.

Kompleksin tərkibinə böyük müalicəxana da daxil idi və burada həkimlər müalicə ilə yanaşı, gənc həkimlərin iştirakı ilə elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə də məşğul olurdular.

Rəşidəddinin yazışmalarından aydın şəkildə görünür ki, baş vəzir kompleksin fəaliyyətini diqqətlə izləyib və hətta müalicəvi yağların tədarükünədək ən cüzi detallarla belə maraqlanıb. Bu təşəbbüs bütün orta əsrlər tarixi ərzində həyata keçirilən ən əhəmiyyətli elm-təhsil layihələrindən biridir və əhəmiyyətinə görə, onu Səlcuqların hakimiyyəti dövründə Bağdadda “Nizamiyyə” kompleksinin açılışı və böyük Rişelyenin təşəbbüsü ilə Fransada təsis edilən Elmlər Akademiyası ilə müqayisə etmək olar.

İstedadı və nüfuzlu dini xadimlərlə, həqiqi ruhani alimlər və dərvişlərlə ünsiyyət bacarığı sayəsində Rəşidəddin dini məsələdə gərginliyi xeyli azaldır, həmçinin fanatik əhvalda olan dairələr tərəfindən radikal təxribatlar həyata keçirmək cəhdlərini heçə endirir. Baş vəzir daimi olaraq, öz vəzlərində dövlətin maraqları və dindarların istəklərini bərişdirməyə çalışan nüfuzlu dərvişlər və din xadimlərinə ayrı-ayrı təqaüd ayırır.

Rəşidəddin din xadimləri “bu dünya insanların hakimləri” adlandıraraq, onların kütlələrin şüuruna təsiri səviyyəsini yaxşı anlayır və onların potensialını dövlət maraqlarına xidmətə yönəldir. Lakin heç bir şübhəsiz, Rəşidəddinin ən əhəmiyyətli xidməti onun yerli, azərbaycanlı siyasi elitanın gücləndirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətindən ibarətdir. Təkcə karyerası deyil, həm də həyatı ilə risk edən Rəşidəddin monqol əyanlarının gözləri önündə yerli zadəganların nüfuzlu dairələrinə maddi və siyasi yardım göstərir.

Tarixçilər hesab edirlər ki, bu iki azərbaycanlı təkcə yaxın dost deyil, həm də ideoloji qardaş olublar. İ.P.Petruşevskinin rəyinə görə, vəzirin iki oğlu sonradan ordeni dövrü olaraq, Rəşidəddindən açıq və gizli maddi dəstək alan şeyxin müridləri olurlar. Müdrük vəzir başa düşür ki, Azərbaycanda monqol hakimiyyəti mütləq

dağılacaq və onun süquta uğraması ərəfəsində azərbaycanlı əyanlar hakimiyyəti ələ keçirmək və milli dövlətçiliyi bərpa etmək üçün müvafiq gücə malik olmalıdırlar.

20 ilə yaxın davam edən vəzirliyi ərəzində Rəşidəddin uğurla ölkədə sülh və sabitliyi dəstəkləyir. Lakin onun fəaliyyəti iri monqol feodallarını qane etmir və onlar bütün mümkün vasitələrlə sərt mərkəzləşdirmə siyasətinə müqavimət göstərirlər. Onlar birinci imkan düşən kimi vəziri səhnədən” götürmək” arzusu ilə alışıb yanırırlar və belə imkan 1316-cı ildə yaranır – həmin ildə Olcaytu xanın ölümündən sonra ölkədə siyasi xaos yaranır.

Əmir Çobanın başçılıq etdiyi köçəri monqol əyanlar Rəşidəddinin siyasi rəqibi olan ikinci vəzir Tacəddin Əlişahla baş vəzirin işlərdən kənarlaşdırılmasına nail olurlar. 1318-ci ildə o, öz oğlu İbrahimplə mərhum Olcaytu xanın zəhərlənməsində günahlandırılaraq, əzablı şəkildə edam olunur.

Lakin müxalifət gecikir, böyük siyasətçi öz məramlarına nail ola bilir və onun edam edilməsi ərəfəsində Azərbaycanda feodal qruplaşması əhəmiyyətli dərəcədə güclənir. Təsadüfi deyil ki, 10 il keçəndən sonra Azərbaycan zadəgan və əyanlarının təsiri altında mərhum vəzir bəraət alır, onun oğlu Qiyasəddin isə vəzir vəzifəsinə əyləşdirilir, oğul atasının yolunu davam etdirməyə başlayır.

Bu təyinat yerli zadəganlarının monqol feodalları üzərində ciddi ideoloji qələbəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Özünün hakimiyyətdə olduğu illərdə bu bənzərsiz siyasətçi – Rəşid, heç nəyə baxmayaraq, Azərbaycanın həm siyasi, həm də ideoloji dairələrində öz davamçılarını yetişdirməyə nail ola bilir, onlar “böyük müəllim”in ölümündən bir qədər sonra onun qarşıya qoyduğu məqsədləri həyata keçirə bilirlər.

30 il keçdikdən sonra Hülakilər imperiyası süqut edir. Monqol əyanları isə artıq güclənmiş yerli əyanların təzyiqi altında islamı qəbul edir. Rəşidəddin elə edir ki, monqolların başqa çıxış yolu qalmır, onlar islamı qəbul etməyə və yerli zadəganlarla birləşməyə məcbur olurlar. Həmin dövrdə özlərinə məxsus ideoloji və hərbi

gücə malik olan yerlilər milli dövlətçiliklərini bərpa etməyə cəhd göstərirlər, bu səylər müsbət nəticə verir.

Tarixçilər belə fikirdədirlər ki, Rəşidəddinin kumiri guya Səlcuq imperiyasının baş vəziri, “Siyasətnamə” adlı siyasi traktatın müəllifi Nizaməlmülk (XI əsrdir). Tale elə gətirib ki, onların hər ikisi dövlətin mərkəzləşməsi, köhnəlmiş qanunvericiliyin mükəmməlləşdirilməsi, dini fanatizmlə mübarizənin gücləndirilməsi uğrunda mübarizə aparmalı olublar, hər ikisi də siyasi müxalifət tərəfindən qətlə yetirilib.

Rəşidəddin tarixin yaddaşında təkcə parlaq siyasi fiqur kimi yox, həm də gələcək nəsillərə “Cəmi-ət Təvarix” kimi fundamental əsər qoyub getmiş istedadlı tarixçidir. Bu əsər monqolların tarixinə və o vaxtkı müsəlman Şərfinə, o cümlədən Türkmənstana işıqlı nəzər salmağa kömək edir.

Rəşidəddinin bu əsəri üç cilddən ibarətdir. Birinci: Tarix-i Qazan-i (Qazanın tarixi). Bu da iki bölümdən təşkil olunub. 1. Monqol və Türk boylarının tarixi. 2. Çingiz xan və onun soyunun tarixi. İkinci cild də iki bölümdən mütəşəkkildir. 1. Olcaytı Sultanın tarixi, 2. Umumi tarix.

Üçüncü cildə yeddi ölkənin coğrafiyasını yazmaq planlaşdırılmışdır. Fəqət bəzi səbəblərdən dolayı yazılamamışdır. Salnamə külliyyatı bitmədən ona başqa vəzifələr yüklənmişdir. O tibb, əkinçilik, texnika və dövlət idarəsi ilə bir çox elmi əsərlər yazmışdır. Ayrıca, ilgili və çox dərin mənalı 52 ədəd kolleksiya buraxmağa da müvəffəq olmuşdur. Olcaytının 16 dekabr 1316-cı il tarixində ölümündən sonra Rəşidəddin 17 iyul 1318-ci ildə oğlu ilə birlikdə düşmanları tərəfindən öldürülmüşdür.

“Oğuznamə” – Oğuznamələrin İslam variantı, tarixi, xronoloji əsər.

XIII-XIV yüzilliklərin oğuzçuluq hərəkatı, həmçinin sosial-iqtisadi vəziyyət Elxanilər dövlətində türk şəcərəsinə marağı daha da artırdı. Monqol dilini unudub türkcə danışan, özlərini eyni atanın övladları hesab edən Elxani sultanları öz soyköklərinin geniş tarixini yazdırmaq qərarına gəldilər. Təbii ki, türk dövlətlərində

olduğu kimi, Elxanilər də ənənəyə söykənən tarix yazdırmaq istəyirdilər. Elxani hökmdarı Mahmud Qazan xan (1295-1304) bu işi sarayın həkimi və vəziri Fəzlullah Rəşidəddinə tapşırırdı. Bu işə təqribən 1300, yaxud 1301 ildə başlayan Rəşidəddin çoxcildli “Cami ət-təvarix” adlı əsərini 1310 ildə tamamlayıb Ölcaytu xana (1304-1317) təhvil verdi.

“Cami ət-təvarix” əsərinin bütün hissələri bizə qədər gəlib çatmamışdır. Bu mükəmməl tarix əsəri üç cilddən ibarətdir. Birinci cildə giriş, türk və monqol tayfalarının geneologiyası (şəcərələri) və Çingiz xanın tarixi daxildir. İkinci cildə Uqedeydən başlayan monqol xanlarının tarixi verilmişdir. Üçüncü cild Hülakunun qurduğu Elxanilər dövlətinin tarixinə həsr olunub.

Elm aləmində Oğuznamə adı ilə tanınan hissə məhz birinci cildə verilmişdir.

Rəşidəddinin tarixi Nuh peyğəmbərdən başlayıb 1304-cü ilin hadisələrinə qədər böyük bir dövrü əhatə edir. Əsərin birinci cildi şifahi mənbələrə əsaslandığından etnoqonik mifləri, rəvayətləri, dastan elementlərini tarixi hadisələrlə çulğuşmuş şəkildə təqdim edir. Oğuz dastan elementi oğuz şəcərəsində, oğuz tarixi oğuz əfsanələrində verildiyindən Rəşidəddinin Oğuznaməsi spesifik cəhətlərə malikdir. Əsl adı “Oğuz, onun soyunun və türk sultanlarının zikri” adlandırılan Oğuznamə variantında Rəşidəddin türk və monqol ağsaqqallarından eşitdiyi əhvalatları da qələmə almışdır. Bununla yanaşı, onun əlinin altında yazılı qaynaqlar da olmuşdur. Bu qaynaqlardan bir qismi türkcə olmuşdur. Bunu Oğuznamənin qalmış “tac”, “kenqəş”, “yurt”, “yurt-çu”, “yaylaq”, “yağı”, “il” sözləri, həmçinin mətnə türkcə getmiş şəxs və coğrafi adlar da sübut edir. Həm də Rəşidəddin oğuznaməsində epik ənənədən gələn çoxlu motivlər, klişələr vardır ki, bunların əksəriyyəti sonrakı Oğuznamələrdə təkrarlanmır. Digər tərəfdən, onun bütün Oğuznamə nüsxələrindən yararlandığını demək də olmaz. Belə ki, əd-Dəvadarinin haqqında məlumat verdiyi Oğuznamədən Rəşidəddinin xəbəri yox imiş. Bunu aparılan tarixi-filoloci müqayisələr də göstərir.

Rəşidəddin özündən əvvəlki və sonrakı tarixçilərdən fərqli olaraq türkləri Yafəs (yaxud Yafət) oğlu Türkün nəslə kimi yox, Olcay nəslə kimi qələmə verir. Onun Oğuznaməsində türklər Nuhun oğlu Olcay xanın (Rəşidəddinə görə türklər Yafəsə Olcay deyirdilər) oğlu Dib Yavku xanın dörd oğlundan törəyiblər. Çox qısa olan bu mifoloji şəcərədə türklərlə monqolların müştərək babaları olan Tatar və Monqola qədərki hökmdarlarının adları çəkilir. Ancaq orta əsr tarixçiləri bu və ya digər hadisənin təsvirində, izahında “Cami ət-təvarix”dən həmişə mötəbər mənbə kimi istifadə etmişlər.¹

XIV əsr qaynaqları

Orta əsrlərin ən böyük səyyahlarından sayılan Mərakeşli **İbn-Bətutə** (1304-1377) Mərkəzi Ərəbistan yaylasına, Şimali Afrikaya, Kiçik Asiyaya, Cənubi Rusiyaya, Orta Asiyaya, Qərbi Hindistana, Seylona, Sumatraya, Çinə, Böyük Səhranı keçməklə Niger çayı sahillərinə və s. səyahətlər etmiş, bu yerlər haqqında ətraflı məlumat toplaşmış və bir necə kitab yazmışdır.

İbn Bətutəni Magellana qədər olan bütün dövrlərin ən böyük səyyahı hesab edirlər. Ömrünün 29 ilini səyahətdə keçirmiş, quru və dənizlə 120 min km yol qət etmiş, 31-dən çox şəhərin adını qeyd etmişdir. O, yeni ölkələr və şəhərlər kəşf etməsə də, olduğu ölkələrin təsvirini verilmiş kitabları, o cümlədən «İbn-Bətutənin səyahətləri» kitabı orta əsrin ən qiymətli coğrafiya əsərlərindən hesab olunur.

Digər ərəb səyyahlarından fərqli olaraq, olduğu ölkələrin əhalisi haqqında daha çox maraqlanmışdır. 22 yaşında Mərakeşdən

¹ Rəşidəddin. Oğuznamə. Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: “AME” NPB, 2003, 108s.

İskəndəriyyə şəhərinə gəlməklə Misirin əsas hissələrində olmuş, daha sonra Fələstin Məkkəyə getmişdir. Məkkədə geri Fələstinə qayıdan İbn-Bətutə Kiçik Asiyayı keçərək Rusiyaya daxil olmuş və Sibirə yollanmışdır. Rusiyadan İstanbula qayıdaraq Orta Asiyaya, buradan isə Əfqanıstandan keçməklə Hindistana yola düşmüşdür.

Hindistanda dövlət xidmətinə götürülən səyyah 1342-ci ildə Çində olur. Daha sonra Maldiv adalarında, Mərakeşdə, təkrar İspaniya, Saxarada olmaqla 1377-ci ildə vəfat edir.

İbn-Bətutə orta əsrlərin bütün müsəlman ölkələrində, həmçinin müsəlmanların hakimiyyəti altında olan ərazilərdə olan yeganə səyyah olmuşdur. Onun qarşıya qoyduğu əsas məqsəd XIV əsrin II yarısında mövcud müsəlman cəmiyyətini əsərlərində işıqlandırmaktan ibarət idi.

İbn-Bətutə 1342-ci ildə dəniz yolu ilə Ərəbistana qayıtmış özü ilə olduğu ölkələr haqqında zəngin məlumatlar gətirmişdir. Əsasən şəxsi məlumatlarına əsaslanaraq bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyən, bir çox avropa dillərinə tərcümə olunmuş "İbn-Bətutənin səyahətləri" əsərini yazmışdır.

Ömrünün 30 ilini (1325-1354) səyahətə həsr etməklə o, coğrafiya tarixində özündən sonrakı nəsillər üçün müsəlman ölkələri haqqında möhtəşəm bir abidə qoyub getmişdir. İbn-Bətutə Magellana qədər bütün dövrlərin ən böyük səyyahı sayılır. Coğrafiya tarixində orta əsrlərin ən qiymətli əsərləri ona mənsubdur.

XIV əsrin əvvəllərində yazılmış əsərlərdən biri də "*Müsəmirət ül-əxbar və müsəyirət ül-əxyar*" kitabıdır. Əsər 1323-cü ildə **Məhəmməd ibn-Məhəmməd əl-Müştəhər bil-Kərimül Aqsarai** tərəfindən fars dilində yazılmışdır. Kitab 4 fəsildən ibarətdir. Onun yalnız üçüncü fəsli Səlcuqlular dövrünə aiddir. Aqsarai əsas etibarilə monqollar və Elxanlılar dövründən bəhs edir. O, divanda işləmiş və maliyyə işləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Aqsarainin əsəri səlcuqlular dövrünü öyrənmək üçün bir mənbə kimi əhəmiyyətlidir. Bu əsər 1943-cü ildə doktor Osman Turan tərəfindən Anqarada çap edilmişdir.

Səlcuqlular dövrünü öyrənmək üçün mövcud olan mənbələrdən biri də XIV əsrdə yazılmış əsərdir. Bu kitab hicri 743 (1342/3)-cü ildə vəzir Məhəmməd ibn-Məhəmməd ibn-Məhəmməd ibn-Abdullah ibn əl-Nizam əl-Hüseyni əl-Yəzdi tərəfindən fars dilində yazılmışdır. Əsər Səlcuqlular sülaləsinin təşəkkülündən başlayaraq, İran Səlcuqilərinin süqutuna, yəni Toğrulun öldürülməsi (1194) və İraqın Xarəzmşah tərəfindən işğal edilməsinə qədər davam edən vaxtı əhatə edir. Çox güman ki, müəllif eyni zamanda özündən əvvəlki mənbələrdən də istifadə etmişdir. Çünki o, özü yazır ki, “Tarix-e ale-Səlcuq”-dan istifadə etmişdir. Çünki o, özü yazır ki, “Tarix-e ale Səlcuq”dan istifadə etmişdir. Lakin əsərin müəllifini göstərmir.

Dərləmə-toplama tarixi əsər yazanlardan ən babat çalışma **Abdullah ibn Lütfullah ibn Əbdürrəşid**dir. Bu tarixçi Hafizi Əbru ləqəbini daşımışdır. Hafizi Əbru, Xorasanın Herat şəhərində anadan olmuşdu. Onun doğum tarixi bilinmir. Hafizi Əbru 25 iyun 1430-cu ildə Zəncanda vəfat etmişdir. Hafizi Əbru Teymurlular dövründən etibarən sarayda çalışmışdır. Əmir Teymurun varisi Şahrux mirzə bir çox istedadlı tarixçiləri Herata cəlb etmiş, onların fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Hafiz Əbru və Tacəddin əs-Səlmani həmin tarixçi-salnaməçilərin arasında xüsusilə fərqlənənləri olmuşdur. Tacəddin əs-Səlmani 1409-cu ildə Teymurlular sarayında baş vermiş çevriliş cəhdində iştirakına görə bir dəstə şəxslə birgə həbs olunmuş, ağır cəzaya məhkum edilmişdi.

Hafizi Əbru dörd cilddən ibarət dərləmə-toplama tarix əsərini yazmışdır. Bu əsərlərin üçü qədimdən mövcud qaynaqlara dayanaraq hazırlanmış olmaq ilə dördüncü cildi, yəni "Zübdətüt-təvarix-i Baysunquri" adlı kitabını yəni tam bilgilər ilə zənginləşdirərək özü yazmışdır. Bu cild də iki bölümdən ibarətdir. Bunların birincisi Əmir Teymurun, ikincisi isə Şahrux mirzənin tarixinə aiddir. Bu cild 1992-ci ildə iki kitab şəklində Tehrandə

nəşr edilmişdir. Hafizi Əbru, Amu Dəryanın suyunu Xəzər gölüne axdığı haqqında ilk bilgi verən şəxsdir.

XV əsr qaynaqları

Dərləmə-toplama şəklində yazılan 7 cilddən ibarət *“Rövzət üs-səfa fi sirat əl Ənbiya və-l-müluk və-l-xülaq”* (Peyğəmbərlərin, xəlifələrin, padişahların həyatlarının təmiz bağçaları) adlı əsər Mirxond tərəfindən yazılmışdır. **Mirxond Məhəmməd ibn Xavəndşah ibn Mahmud** 1433-cü ildə Bəlx şəhərində doğulmuşdu. Atası Bürhanəddin Buxaranın seyid əsilli ülamalarından idi. Bəlxə köçmüşdü. Mirxond Heratda Sultan Hüseyn Baykaranın sarayında çalışmış və Əlişir Nəvainin yardımından yararlanmışdır.¹ Mirxond *“Rövzət əs-Safa”* adlı əsərini də Nəvainin məsləhəti ilə yazmağa qərar vermişdir. Mirxond 1498-ci ildə Heratda vəfat etmişdir. Əlişir Nəvai Mirxondun *“Ümumi tarix”* kitabı yazması üçün hərtərəfli imkan yaratmışdı. Bu kitab ön sözdən, 7 cilddən və nəticədən ibarətdir.

Birinci cild dünyanın meydana gəlişindən Samani imperatorluğunun son (744) günlərinə qədər; ikinci cild Məhəmməd peyğəmbərin doğumundan dördüncü xəlifə Əlinin dövrinə qədər; üçüncü cild imamların, Əməvi və Abbasi xəlifələrinin tarixini; dördüncü cild Asiyadakı kiçik padişahların tarixindən Əmir Teymura qədər; beşinci cild Çingiz xan və onun soyunun tarixini; altıncı cild Əmir Teymur və onun soyunun tarixini; yəni Əbu Səid mirzənin ölümünə (1469) qədərki dövrü; yeddinci cild 1457-ci ildən 1521-ci ilə qədərki dövrü əhatə edir. Əslində 7 cild Mirxondun nəvəsi Xandəmir tərəfindən yazılmışdır. Çünki Mirxond 1498-ci

¹ Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. М. Институт Востоковедения. 1939.

ildə əsər bitmədən öncə vəfat etmişdir. Yeddinci cild Sultan Hüseyn Baykara və onun oğullarının Xorasandakı hakimiyyəti və onun süqutu ilə ilgilidir. Bu əsər dünyanın hər yerinə yayılmış olub onun səkkiz, doqquz və onuncu cildləri XIX yüzil tarixçisi Rzaqulu xan Hidayət tərəfindən eyni ad altında hazırlanmışdır. Bu kitablarda tarixi hadisələr Nasirəddin şah Qovanlı-Qacarın (1848-1896) dövrinə qədər gətirilmişdir.

XVI-XVIII əsrlərə aid farsca əlyazmalarda isə, Orta Asiyada, İranda və Əfqanıstanda qurulmuş imperatorluqlar və onlarda taxt qovğalarından bəhs edilir. Bu dövrə aid qaynaqların ən önəmli özəlliyi bəlli şəxslərə aid bilgi verilmiş olmasıdır. Əsaslı tarix yazmaqda daha çox özəl mövzularda tarix yazmaq uyğun görülmüşdür. Ayrıca tarix yazarları səfərlərə qatılaraq hadisələrin canlı şahidi olmaq imkanını qazanmışdılar. Bu durumlar onların tarix kitablarını gerçəyə, həqiqətə daha uyğun bir şəkildə yazmasına imkan yaradılmışdır. Tarixi qaynaqlara baxdığımızda bir də XVI yüzildən öncəki dövrlərə aid tarix kitablarının daha çox əsaslı tarix şəklinə yazıldığını və səfərnamələr, şəhərlərin yerləşimi və coğrafiya ilə ilgili bilgilərə ağırlıq verildiyini görürük.

XVI əsr qaynaqları

XVI-XVIII əsrlərdəki tarixi hadisələrdən bəhs edən tarixçilərin əsərlərində artıq oxunması zor olan ərəbcə kəlmələrin atıldığı, tarix yazılması yoluna gedildiyi gözə çarpır. XV yüzilin sonu, XVI əsrin önü taxt qovğalarının ən çox ortaya gəldiyi bir döndür. Xüsusilə də Mavəraünnəhrdə Əmir Teymurun törəmələrinin ətrafında bu qovğa yüksək nöqtəsinə çatmışdır. Bunun nəticəsində Teymurlu imperiyası yıxılmışdı. Onun yerinə Özbək xanı Məhəmməd Şeybanı (1500-1510) taxta çıxmışdır. O, Şahbəy xan kimi də anılmışdır. Hüseyn Baykaranın padişahlıq etdiyi dövrdə paytaxt Herat olmaq üzrə Türkmənistanın, torpaqları, Xarəzmdə Xorasan onun hakimiyyətini tanımışdır. Baykaranın

hökmdarlığının son illəri çox iztirablı keçmişdir. Bir tərəfdən ayağı iflic olmuş, digər tərəfdən oğulları arasında taxt qovgası baş vermişdi. Bu durum Baykaranın ölümündən sonra 1506) daha da ciddi bir şəkil almışdır. Durumu çox gözəl dəyərləndirən Şeybani xan bir-iki il içərisində Xorasanın torpaqlarının hamısını öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdir. O Sultan Hüseyn mirzənin oğullarını öldürmüş, onların xanım və qızlarını paylaşmış, dövlətin zənginliklərini də özlərinə mal etmişdir.

1501-ci ildə Səfəvilər imperiyasını qurmuş Şah İsmayıl Xətai (1501-1524) Aqqoyunlu adı ilə anılan Türkmən padşahlığını ortadan qaldıraraq Təbrizdə özünü “Şahlar şahı” elan etmişdi. O, şüəliyi özünə bayraq edərək torpaqlarını genişlətməyə başlamışdı. Təbrizdən Astrabada qədər uzanan torpaqları öz idarəsi altına qatmışdır.

Bu dövrdə iki fateh bir-birləri ilə qarşı-qarşıya gəlmişdir. Bir tərəfdə Şeybani xan, Nəqşibəndi Sufi məzhəbindən savaşağa fitva almış, o biri tərəfdə “öldürürsən qazi, ölürsən şəhid” siyasətini bayraq etdirən Səfəviyyə şeyxləri mübarizəyə girmişdilər və türkmənlərin həyat yaşadığı torpaqları savaşa meydanına döndərmişdilər. Bunun nəticəsi olaraq Türkmən xalqının içində xəstəlik, yoxsulluq kimi durumlar özünü hiss etdirmişdir. Bu cür hadisələr o dövərə aid tarixi bəlgələrdə açıq bir şəkildə ifadə edilmişdir. Amma hər iki tərəfin saray tarixçiləri də öz hökmdarlarını haqlı olaraq göstərməyə çalışmışdılar. Durumun belə əks etməsinə rəğmən ikisinin qarşılaşdırılmasında həqiqəti ortaya çıxarma yoluna gedilmişdir. Türk padşahlarının öz aralarında daxili mübarizəyə girməsi Türk toplumunu çox zor durumda buraxmışdır. Ayrıca Türk dövlətlərinin və toplumlarının yüzlərcə il birbirindən müstəqil, parçalanmış bir şəkildə həyat sürmələrini gətirmişdir. Bu hadisələr, əlyazmalarında ən incə ayrıntılarına qədər yazılmışdır. Bunlardan, türkmənlərə aid qaynaqlar olaraq Mirxondun nəvəsi Xandəmirin əsərlərinə işarə edir.

Xondəmir (Xandəmir) Qiyasəddin ibn Hümaməddin əl-Hüseyni (1475, Herat-1535, başqa məlumatlara görə 1536/37) İran

tarixçisidir. O, öncə Teymurluların, 1507-ci ildən Səfəvilərin və 1528-ci ildən isə Böyük Moğollar hökmdarlarının saray tarixçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu cəhət onun ictimai-siyasi, tarixi görüşlərinin genişliyinə səbəb olmuşdur. Tarixçinin 3 cilddən ibarət olan "*Həbib əs-siyər fi əxbar əfrad əl-bəşər*" ("Görkəmli adamlar haqqında xəbərləri təsvir edən dost") əsərində İranın və qonşu ölkələrin ən qədim dövrlərindən 1524-cü ilədək olan tarixi təsvir olunur. Əsər 1521-1524-cü illər arasında yazılmışdır. "Kitabda nəzəri cəlb edən ən maraqlı məsələlərdən biri dinin iki məzhəbinə-şiiyə və sünniliyə xidmət edən və bir-biriləri ilə daim müxalifətdə olan Osmanlı-Səfəvi dini-ideoloji mübarizəsinin əks etdirilməsidir". "Dəstur əlvüzərə" ("Vəzirlərə göstəriş") və "Hümayunnamə" əsərləri də onun hadisələrə fəal münasibətini əks etdirir.

"Həbib-üs-siyər" üç cilddən mütəşəkkil olub, hər cildə də dörd parça var. Bu kitab dünyanın hər yerinə yayılmışdı. Ayrıca, 1857-ci ildə Bombeydə, 1854-1855-ci ildə Tehrandə daşbasma şəklində də çap edilmişdi.¹ Biz əsasən Tehran nəşrindən istifadə etmişik. "Həbib-üs-siyər" hicri 1273-cü ildə (1857) Bombeydə daşbasma üsulu ilə çap olunub.) Türkmənistan ilə ilgili hadisələr kitabın üçüncü cildində yer alır. Xandəmir 1527-1528-ci illərdə yı, Zahirəddin Məhəmməd Baburun dövləti olaraq Böyük Moğollar dövlətinin mərkəzi Aqraya getmiş və 1535-ci ildə vəfat etmişdir.

XVI əsrin görkəmli tarixçisi, məşhur çoxcildlik "*Əhsən ət-təvarix*" ("Tarix kitablarının ən yaxşısı") təzkirəsinin müəllifi **Həsən bəy Rumlu** 1530/31-ci ildə Qum şəhərində anadan olmuşdur.

Erkən yaşlarında atasını itirdiyi məlumdur. Onun atası barədə heç bir məlumat yoxdur. Özünün də xatirələrində yazdığı kimi, babası Əmir Sultan Rumlunun ailəsində tərbiyə almışdır. Onun yazdığına görə, 1536/7-ci ildə I Şah Təhmasibin (1524-1576) kiçik qardaşı Qəzvinə gələrkən o anası ilə Əmir Sultanın yanında

¹ Хондемир. Хабиб-ус-сияр. Тегеран, 1333 г. х. Бу əsər M.Y. Saltikov-Şedrin adına Sankt-Peterburq Dövlət kitabxanasının əlyazmalar fondunda da var. (Dörn kataloqu № 284.

yaşayırmış və qonaqı şaha layiq hədiyyələr-"çadırlar, pullar, cins atlar və bahalı əşyalarla" qarşılayıblar. Buradan aydın olur ki, Rumlu tanınmış və zəngin bir ailədə tərbiyə almışdır və buna görə də yaxşı təhsil görməli idi.

1540-cı ildə sevimli babasının vəfatından sonra onun sakit və qayğısız günləri də başa çatır. Öz gələcək həyatını qurmaq məcburiyyətində qalan Həsən bəy şahın süvari qvardiyasına daxil olur. Bundan sonra yeniyetmə artıq şahın bütün yürüslərində iştirak edir və saray həyatı ilə yaxından tanış olur.

Yürüslər zamanı Həsən bəy özünü cəsur və ağıllı bir döyüşçü kimi göstərir. O, xüsusilə 1547-ci ildə Gürcüstan və 1551 -ci ildə Kürdüstan üzərinə yürüslərdə fərqlənir. Həsən bəyin saraydakı qəbullarda iştirakı barədə tarixçi İskəndər Münşinin əsərindən soraq alırıq. O, Hindistan imperatoru Humayunun şərəfinə şah Təhmasibin verdiyi qəbulda Həsən bəyin də iştirak etdiyini göstərir. Həsən bəy öz əsərində o dövrün tanınmış alimlərindən Əbülhəsən və Mahmud Şirazinin yanında təhsil gördüyünü də qeyd edib.

Artıq 1576-cı ildə Şah Təhmasib dünyasını dəyişdikdən sonra Həsən bəy doğma Qum şəhərinə qayıdır və öz əsrinin ən qəddar səfəvi şahlarından olan II Şah İsmayıl (1576-1578) həsr edilən sonuncu cildini hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmadan yazır. I Şah İsmayılın ölümündən sonra Həsən bəy yenidən, bu dəfə artıq şah Məhəmməd Xudabəndənin dəvəti ilə saraya qayıdası olur.

On iki cildlik "Əhsən ət-təvarix" əsərindən bizə yalnız sonuncu iki cild gəlib çatmışdır. Bu cildlərdə I Şah Təhmasiblə II Şah İsmayılın hakimiyyət illəri təsvir olunub. Azərbaycan və İran tarixi ilə məşğul olan müasir mütəxəssislərin fikrincə, bu əsər həmin tarixi dövrün hadisələrini daha dəqiq və tam bir şəkildə təsvir etmişdir.¹

¹ Фарзалиев Шагин Фазил-оглы. Сочинения Хасан-бека Румлу «Ахсан-ат таварих» как источник по истории Азербайджана. Автореф. канд. дис. Баку, 1974, с. 14.

Bu cildlərdə həmin mərhələdə İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, habelə feodal hakimləri, alimlər, ilahiyyatçılar və şairlər haqqında tərcümeyi hal xarakterli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bunlardan başqa əsərdə qonşu Teymurilər, Ağqoyunlular və Şirvanşahlar dövlətlərində baş verən əsas hadisələr də təsvir olunub.

Azərbaycan tarixçisi Oqtay Əfəndiyevin yazdığına görə, "I Şah Təhmasibin yarım əsrlik hakimiyyət dövrü heç bir mənbədə Həsən bəy Rumulun əsərindəki dəqiqliklə ətraflı əks olunmayıb."¹

"Əhsən ət-təvarix" – Azərbaycan salnaməçisi Həsən bəy Rumulun çoxcildlik əsəridir. Əsərin sonuncu cildi hicri 900-985 (1494-1578)-ci illər dövrünü əhatə edir. Hadisələrin şərhli Şah Məhəmməd Xudabəndənin taxta çıxmasına qədər verilir. Hər il üçün ən mühüm hadisələr şərh edilir, habelə həmin ildə vəfat etmiş feodal hakimləri, din xadimləri, alimlər və şairlər barəsində tərcümeyi-hal məlumatları verilir. (Həsən Rumlu, Əhsənüt-təvarix, təshih Çarlz Siden (Orienta İnstitute Baroda), Şəms nəşriyyatı, 1931 m. Tehran).

I Şah Təhmasibin yarıməsrlik hakimiyyəti dövründəki hadisələr heç bir başqa mənbədə Həsən bəy Rumulun əsərində olduğu kimi təfəsilatı ilə şərh edilmir. Əgər anonim tarixçinin əsəri I Şah İsmayılın tarixinə dair ən tam mənbədirsə, I Şah Təhmasibin dövrü üçün də "Əhsən ət-təvarix" belə əvəzəilməz mənbə olaraq qalır.

Həsən bəy Rumlu üçün Türkmənistan, eləcə də Azərbaycan tarixi böyük maraq kəsb edir. Türkmənlərə aid hadisələrə onun əsərində kifayət qədər bölmələr həsr edilmişdir. Onun əsərinin bir çox səhifələri gənc şah I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ilk illərində qızılbaş əyanlarının dövlət aparatında yüksək və gəlirli vəzifələrini tutmaq uğrunda mübarizəsini, Azərbaycanın cənub

¹ Oqtay Əfəndiyev, "Azərbaycan Səfəvilər dövləti", Bakı, 1981.

vilayətlərinin hakimi Üləma bəy Təkəlinin qiyamını, Şirvan bəylərbəyi Əlqas mirzənin xəyanətini, Sultan Süleymanın Azərbaycana dörd yürüşünü və s. əks etdirir.

Əsərdə Türkmən elinin üsyanları haqqında qiymətli material vardır.

Hazırda iki Səfəvi hökmdarı haqqında bir çox tarixi əlyazmaları mövcuddur. Bunlar içərisində yer alan müəllifi naməlum olan “*Tarixi Şah İsmayıl*” adlı kitabda bugün İngiltərədəki Brith Muzeyini süsləməkdədir. («Тарих-и шах Исмаил». Рукопись Британского музея (Лондон) от № 3248) Bunlar ilə ilgili “*Aləm arayı Səfəvi*” («Алам ара-и Сефевии». (Под редакцией Я. Шокри). Тегеран, 1971 г.), “*Aləm arayı Şah İsmayıl*” adlı əlyazmalarda mövcud olmaq ilə bunlar Tehranda çap olunmuşdur. («Алам ара-и шах Исмаил». (Под редакцией Асгара Монтазера Сахеба). Тегеран, 1971.) Bu əsərlərin üçü də Şah İsmayılın dövrinə aiddir. Hadisələr Səfəvilərin başlangıcı Səfiəddindən başlayaraq ilk Səfəvi hökmdarının ölümü (1524) ilə bitir. Bu qaynaqları yazmış naməlum şəxs Şah İsmayılın yaxınlarından olmuş, onun ilə savaşanlara da qatılmış olması ehtimaldır. Çünkü o başqa qaynaqlarda heç də rastlanmayan hadisələr haqqında, xüsusilə də Şah İsmayıl ilə Özbək xanı arasında Mərvdə və sair yerlərdə aparılan savaşlar haqqında çox ilgincliklər verir.

I Şah İsmayılın naməlum (adı bilinməyən) tarixçisi tərəfindən ədəbiyyatda şərti olaraq “*Tarix-i şah İsmayıl-i Səfəvi*” (“Şah İsmayıl Səfəvinin tarixi”) adını almış, I Şah İsmayılın həyatının salnaməsi yazılmışdır. Əsər I İsmayılın əcdadları haqqında qısa tarixi ekskursla başlanır, onun gəncliyində baş verən hadisələri işıqlandırır, Səfəvilər dövlətinin banisinin bütün şahlıq dövrünü əhatə edir və onun oğlu I Şah

Təhmasibin Təbriz taxtına çıxması ilə başa çatır. Əsər tam nəşr olunmamışdır. Yalnız I İsmayılın həyatının ilk illərinə (1499-cu ilədək) aid olan parçalar keçən yüzilliyin sonunda Denison Ross tərəfindən ingilis dilinə tərcümədə dərc olunmuşdur.

Salnamənin iki əlyazma nüsxəsi məlumdur: onlardan biri qeyd etdiyimiz kimi Londonda-Britaniya muzeyində, digəri isə Kembric universitetinin kitabxanasında saxlanılır. Anonimin bizim istifadə etdiyimiz London əlyazması 21 miniatürlə bəzədilmiş, 307 vərəqlə (614 səhifə), gözəl nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Nüsxənin yazılma tarixi (Ç.Riyöyə görə) XVI əsrdir.

“Tarix-i Şah İsmayıl-i Səfəvi” (Ç.Riyö və D.Rossun haqlı olaraq göstərdikləri kimi) özünün xeyli hissəsi ilə Xondəmirin ilk Səfəvi şahının həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş “Həbib əs-siyər” əsərinin üçüncü cildinin dördüncü hissəsinə tam şəkildə uyğun gəlir. Məlumdur ki, Xondəmir öz əsərini hicri 930 (1524)-cu ildə, I İsmayılın ölümündən bir ay əvvəl başa çatdırmışdır, halbuki bəhs etdiyimiz əsər I Şah Təhmasibin hökmdarlığı dövründə yazılmışdır. Tədqiqatçılar onun yazılma tarixini bir qədər dəqiqləşdirməyə cəhd göstərmişlər. Mətnin özündə göstərilən Teymurly Məhəmməd Zaman mirzənin vəfat etdiyi hicri 947 (1540)-ci il tarixinə əsasən belə bir fikir söylənilmişdir ki, əsər 1540-cı ildən sonra tamamlanmışdır. Eyni zamanda, müəyyən edilmişdir ki, bu salnamə Xondəmirin oğlu Mahmudun hicri 955 (1548)-ci ildə yazmağa başladığı tarixi xronikasında istifadə olunmuşdur. Bu mülahizələrdən çıxış edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göstərilən əsər 1540 və 1548-ci illər arasındakı dövrdə yazılmışdır. Ç.Riyö qeyd edir ki, anonim müəllifin Xondəmirin mətnlərinin eyniliyi birincinin ikincinin əsərini köçürdüyünü bildirsə də, naməlum müəllifin əsərində əlavə təfərrüatların olması onların həm də müxtəlif məlumat mənbələrinə əsaslandığını göstərir. D.Ross habelə göstərirdi ki, ”Tarix-i Şah İsmayıl-i Səfəvi”də “Həbib əs-siyər” əsərində olmayan çoxlu bioqrafik və coğrafi təfsilat vardır. D.Ross I Şah İsmayılın tarixinə dair bu iki çox mühüm ilkin mənbəni müqayisə edərək bu xronikaya üstünlük verirdi. Güman etmək olar ki, Xondəmir hicri 930-cu ilədək (“Həbib əs-siyər”in yazıldığı dövr) Xorasanda yaşamışdır və onun dövlətin başqa ərazisində, o cümlədən də Azərbaycanda olub-olmaması sualına daha çox mənfi cavab verilməlidir. Ehtimal etmək olar ki,

Xondəmir I Şah İsmayıl və onun istilaları haqqında məlumatı Xorasana gələn şah sarayı məmurlarından, yaxud bizə məlum olmayan digər mənbələrdən alırdı. Güman etmək olar ki, bizim müəllif Səfəvilərə yaxın olmuşdur və öz əsəri üçün Xondəmirin kitabını əsas kimi götürmüş, onu Azərbaycanda, burada baş verən hadisələrlə bilavasitə, şəxsən tanış olduğu materialla zənginləşdirmişdir. Onun hətta İsmayılın ilk yürüşlərinin iştirakçısı olduğunu da ehtimal etmək olar. Nəzərdən keçirilən əsərin müəllifinin şəxsiyyəti barədə müxtəlif fikirlər söylənilmişdir (X.Bexeviç, V.Minorski, V.Hins və b.). Əsər müəllifinin adı bizə tam məlum olmasa da, onun "Bicən" sözü ilə başladığı barədə əsərin London nüsxəsinin 82a vərəqinin haşiyəsində işarə vardır. Q.Sərvərin fikrincə, həmin əlyazmanı müəllifin özü nəzərdən keçirmiş və öz əli ilə orada düzəlişlər etmişdir (çünki bu və bir sıra digər haşiyə yazılarında yazan adamın özünü bildirən "miskin qul" (bəndeyi-kəmtərin) ifadəsi işlədilir. Bəlkə də Q.Sərvər öz ehtimalında haqlıdır, lakin bununla əsərin müəllifliyi məsələsinin həll olduğunu iddia etmək mümkün deyildir.

Tanınmış Səfəvi tarixçisi, məşhur "*Tarixi-aləm arayi-Abbasi*" ("Dünyanın bəzəyi olan Abbasın tarixi") əsərinin müəllifi **İskəndər bəy Türkmən Məhəmməd Yusif Müvərrix Münşi** 1560/61-ci ildə sayılan türk soylarından olan Türkmən tayfasının tanınmış ailələrindən birində doğulmuşdur.

Erkən yaşlarında, hələ ilkin təhsilini də bitirməmiş İskəndər o zaman "siyaq" adlanan mühasib sənətini öyrənmək işinə girişir və sonradan buna da peşiman olur. Dövrünün iqtisadi biliklərinin əsaslarını mənimsəyən İskəndər Münşi bir çox dövlət xadimləri ilə bir sırada çalışır, hətta hərbi yürüşlərdə də iştirak edir. Sonradan, professor Əbülhəsən Rəhmanın da yazdığına görə, o, "yorucu mühasiblik sənətindən üz döndərir və dövrünün oxumuş adamlarının təsiri altında cidd -cəhdlə katiblik sənətini öyrənməyə girişir. Az sonra epistolyar ustalığın bütün incəliklərinə yiyələnir ki, şah Abbasın dəftərxanasında xidməti işə girə bilsin. "1592/93-cü ildə İskəndər Münşi I Şah Abbasın sarayında "böyük katib" (münşi)

vəzifəsinə götürülür və paytaxt İsfahana köçürülərkən şahla birlikdə oraya gedir. Burada ev-eşik sahibi olan İskəndər bəy ailəsi ilə bütün ömrünü İsfahana bağlayır.

Münşinin doğulduğu ailə barədə məlumatlar çox azdır. Özünün "Tarix"ində İskəndər bəy yaxın qohumlarından biri Gilan vəziri olmuş qardaşı oğlu Məhəmməd Saleh barədə o dövrün ən savadlı adamlarından biri kimi bəhs edir. İskəndər Münşi dostları arasında böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin nəslindən olan şahın birinci vəziri Hatəm bəy Ordubadını yada salır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, məhz onun himayədarlığı sayəsində İskəndər bəy "münşilər" sırasına daxil ola bilib. İskəndər bəy birinci vəzirin birbaşa rəhbərliyi altında çalışır və Hatəm bəyin ömrünün sonuna qədər (1610/11) hər yerdə onu müşaiyət edir. Onlar I Şah Abbasın hərbi yürüşlərində, ölkə daxilindəki səyahətlərində, səfərlərində, ovlarında, saraydakı qəbullarında bir yerdə iştirak edirlər. Hərbi səfərlərdən birində, Hatəm bəy şahı öz vətəni Ordubada dəvət edir. İskəndər bəy də orada olur və Ordubadın "səfalı təbiətini, bərəkətli meyvə bağlarını, şəffaf və xoş sulu bulaqlarını" böyük həvəs və məhəbbətlə təsvir edir. Bundan başqa o öz əsərində Hatəm bəyin şəcərəsini də verir və onun soyunun Səfəvilər dövlətinin yaranıb formalaşmasındakı xidmətlərini göstərir.

İskəndər bəy Münşinin karyerası Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı möhtəşəm Qızılbaşlar dövləti daxili çəkişmələr və mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində siyasi və iqtisadi böhran keçirdiyi bir vaxtda başlanır. Belə bir vəziyyətdə hakimiyyətə gələn şah Abbas qızılbaş əyanlarının təsir dairəsini xeyli daraldır, paytaxtı İsfahana köçürür və keçmiş şöhrətini qaytarmaq uğrunda mübarizəyə başlayır.

İskəndər bəy Münşi şah Abbası onun Azərbaycan uğrunda apardığı 5 illik bütün mübarizəsi boyunca müşaiyət edir. O, Azərbaycanı qarış-qarış gəzir, Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Əhər, Xoy, Maku, Gəncə, Ordubad, Şamaxı, Bakı və digər şəhərlərdə olur. Şah Abbasın 1599-1601-ci illərdəki Xorasan və 1625-ci ildəki

İraq yürüşlərində iştirak edir. İrana, İraqa və digər yaxın ölkələrə səyahətlər edir, burada baş verən bir çox tarixi hadisələrdən xəbər tutur, şahın qəbullarında, ov səfərlərində onun yanında olur. Bütün bunlar ona özünün şah əsəri olan "Tarixi-ələm arayi-Abbasi" əsərini yazmaq üçün zəngin material verir. Tarixçi həmin əsərində bütün müşahidələrini və Səfəvi dövlətinin ilk dörd hökmdarının zamanında baş verən ictimai-siyasi hadisələri təsvir edir. Bundan başqa o, həmin əsərində öz oxucularını dövrün ən görkəmli siyasətçiləri, din xadimləri, şairləri, rəssamları, xəttatları, musiqiçiləri və müğənniləri ilə tanış edir.

Müəyyən iqtisadi təhsilə yiyələnmiş bəy İskəndər Münşi ölkənin maliyyə problemlərinin həllində də yaxından iştirak edir. Həmin bilikləri bəzi məqamlarda bu tarixi yazmaqda da ona kömək edir.

İskəndər bəy Münşinin əsəri iki cilddən ibarətdir və Səfəvilər dövlətinin tarixi üzrə olduqca qiymətli bir mənbədir. Bu əsər həmin dövrün oxşar tarixi əsərlərindən fərqlənir. Tanınmış Azərbaycan tarixçisi Oqtay Əfəndiyevin də yazdığı kimi: "O, öz sələflərinin yazdıqlarını sadəcə olaraq, təkrarlamır, çalışır ki, tarixi materialları dərk etsin, bir çox hallarda isə hadisələrə öz yozumunu verir. O, bəzən hətta ictimai hadisələrin zahiri cəhətlərindən sərf-nəzər edir, xronoloji qeydlərə uymur, əksinə, hadisələrin məzmun və mahiyyətini açmağa cəhd göstərir. Bu mənada o, öz dövrünün yalnız faktları sadalamaqla kifayətlənən, bununla da xronist olan digər tarixçilərindən bir baş yuxarıda durur."

Bundan başqa həmin kitabı oxşar əsərlərdən fərqləndirən əsas cəhət bütövlükdə ölkənin və onun ayrı-ayrı vilayətlərinin iqtisadi həyatını dərinlən təhlil etmək cəhdidir. Burada Şah Abbasın vergi siyasəti, vergilərin yığılması yolları, sənətkarların, tacirlərin və başqa peşə adamlarının maliyyə vəziyyəti, məmurların maliyyə fırılcaqları barədə məlumatlar tapmaq mümkündür. Kitaba xas olan cəhətlərdən biri də tarixçinin şah fərmanlarından, çoxlu sayda rəsmi sənədlərdən sitatlar gətirməsidir.

XII fəsildən ibarət olan "Tarix-i aləm aray-i Abbasi" ("Dünya bəzəyi Abbasın tarixi)" əsəri İsgəndər Münşinin tarix sahəsində şah əsəridir. Həmin əsərdə Səfəvilərin şəcərəsi verilmiş, Şah İsmayıldan Sultan Məhəmməd Xudabəndəyə kimi Səfəvilərin siyasi tarixi yığcam şəkildə qələmə alınmışdır. Əsərdə Şah I Abbasın (1587 – 1629) hakimiyyətinə isə geniş yer verilmişdir.

İsgəndər bəy Münşi "Tarix-i aləm aray-i Abbasi" ("Dünya bəzəyi Abbasın tarixi)" əsərini bitirdikdən sonra Şah I Səfi (1629 – 1642) dövrünün tarixini yazmağa başlayır. Ancaq 1634 – cü ildə vəfat etdiyi üçün bu əsər yarımçıq qalmışdır.

İsgəndər bəy Münşi "Tarix-i aləm aray-i Abbasi" ("Dünya bəzəyi Abbasın tarixi)" əsəri haqqında Azərbaycanda son illərdə çıxan bəzi kitablarda bir neçə cümlədən ibarət yalnız qısa məlumat verməklə kifayətlənilir. Lakin bu əsər haqqında oxuculara verilən bu qısa məlumat əsər haqqında dolğun məlumat əldə etməyə imkan vermir.

Münşinin başqa bir əsəri "Zeyli tarixi aləm arayi-Abbasi" (Dünyanın bəzəyi olan Abbasın tarixinin davamı) adlanır. Bu əsər I Səfinin hakimiyyət dövründən bəhs edir. Əsər müəllifin qəfil ölümü ilə tamamlanmamış qalmışdır.

İskəndər bəy Münşi də o dövrün əksər oxumuş adamları kimi şeirlər yazmış və xəttat sənətinin texnikasına dərinlən bələd olmuşdur. Münşinin qələminə məxsus şeirlərə məşhur tarix əsərinin ayrı-ayrı yerlərində rast gəlinir, ancaq onun ayrıca "Divan"ı olduğu məlum deyil. Sənətkarın çağdaşlarından birinin verdiyi məlumata görə isə Münşi nəstəliq xətti ilə gözəl yazmış, sürətli yazı qaydalarını kamil bir tərzdə mənimsəmişdi.

İskəndər bəy Münşi 1634-cü ildə Təbrizdə ömrünün 75-ci ilində vəfat etmişdir.

Tarix elminin görkəmli abidəsi sayılan "Tarixi aləm arayi-Abbasi" kitabının müxtəlif əlyazma nüsxələri dünyanın bir çox iri kitabxana və muzeylərində saxlanır. Bu əsər dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir. Dünyanın ən görkəmli alimləri XVI-

XVII əsrlər Türkmənistanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına dair ən qiymətli mənbə kimi bu əsərə istinad edirlər.

Yüzlü sonunda XVII yüzilə qədərki dövr içində Orta Asiyada, Əfqanıstanda və İranda gerçəkləşən hadisələr haqqında bilgi verən türkçə qaynaqlar da mövcuddur. Buna örnək olaraq Əmir Teymur törəmələrindən **Zahirəddin Məhəmməd Baburun** “*Baburnamə*” adlı tarixi əsəri göstərilə bilər¹.

Zahirəddin Məhəmməd Babur 14 fevral 1483-cü ildə indiki Özbəkistanın Əndican şəhərində anadan olub. Onun nəsil kökləri ata tərəfdən Türküstanın (Orta Asiyanın) böyük türk hökmdarı və dövlət xadimi Əmir Teymurun, ana tərəfdən isə Çingiz xanın soyuna qədər uzanıb gedir. Baburun atası həmin dövrdə Fərqanə əmiri idi. Babur 11 yaşına çatanda atası haqqın rəhmətinə qovuşdu. Beləliklə, tale 11 yaşlı Babura Fərqanənin əmiri olmağı nəsb etdi. Amma Baburun gənc və təcrübəsiz olmasından istifadə edən qohumları - dayıları, əmiləri və digər yaxınları hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladılar. Onların hər biri Fərqanəni özlərinin idarə etməyə daha çox haqları olduğunu iddia edirdi. Babur çox gənc olsa da, özünü müdafiə etmək üçün uzun müddət yaxınları ilə savaşıdı. Bu savaşların bəzilərində məğlub oldu, bəzilərində isə qələbə çaldı. Amma aramsız savaşlar Baburun ətrafındakıları yormuşdu. Onlar bu müharibələrin sonsuzluğa qədər davam etməyəcəyindən və günlərin birində məğlub ola biləcəklərindən əndişə duymağa başlamışdılar. Digər tərəfdən düşmənləri - Şeybani xanın adını daşıyan şeybanilər günü-gündən daha da qüvvətlənməkdə idilər. Ona görə də ətrafındakılar Babura qardaş qanı axıtmağa son qoymağı və qarşı tərəflə dil tapmağı, onlara hansısa güzəştə getməyi təklif edirdilər. Babur şeybanilərə güzəştə getməyin və ya onların qarşısında ağ bayraq qaldırmağın nə ilə nəticələncəyini yaxşı anlayırdı. Bütün hallarda, hətta könüllü

¹ Vakayi-Baburun Hatıratı (I-II, Çeviren: Reşit Rahmeti Arat), Ankara, 1987.

şəkildə əmirlikdən imtina etsə belə, qarşı tərəf onları bağışlamayacaqdı. O, yaxşı anlayırdı ki, Fərqanə əmiri olmaq uğrunda gedən savaqlar çox dərinə işləyib və ələ keçiriləcəyi təqdirdə, ondan və tərəfdarlarından gələ biləcək təhlükənin qarşısını almaq üçün onları edam edəcəklər. Amma tərəfdarları bir məsələdə haqlı idilər. Mənasız qardaş qırğınlarına son qoymaq hökmən lazım idi. Ona görə də Babur çıxış yolunu özünə sadıq qüvvələrlə Fərqanəni tərk etməkdə gördü. Vaxtilə əcdadları olan səlcuqlar (oğuzlar) hakimiyyət davası uğrunda gedən döyüşlərdə bölgəni tərk edərək, yeni torpaqlar tapmaq məqsədi ilə Anadoluya üz tutmuş və burada böyük bir türk imperatorluğu qurmuşdular. İndi də tarix təkrar olunurdu. Amma oğuz-səlcuk soyundan gələn bu qəhrəman özünə sadıq qüvvələrlə Hindistana üz tutdu.

Baburun Hindistana yönəlməsi onun ordusuna çoxlu sayda gənc qüvvələrin axınına səbəb oldu. Onların arasında Türkünstan çöllərində köçəri həyat sürən çoxlu sayda türk və moñqol vardı. Bu da Baburun ordusunun qısa müddətdə xeyli güclənməsinə gətirib çıxardı. Amma Hindistana yürüş yolu üzərində Əfqanıstan dayanırdı. Bu ölkəni ələ keçirmədən Hindistana girmək mümkün deyildi. Bunu yaxşı başa düşən 21 yaşlı gənc sərkərdə ordusu ilə Hindiquş dağlarını aşaraq, 1504-cü ildə qəfildən Əfqanıstana daxil oldu və sürətli hücumla oranı ələ keçirdi. Əfqanıstanı nəzarəti altına alan Babur Kabil şəhərini öz dövlətinin paytaxtı elan etdi. Bu onun həyatında qazandığı ilk və ən böyük uğurlardan biri idi. Lakin qələbədən başı məst olan ordu xalqla kobud davranmağa və onlarla münasibətdə özlərini qəddarcasına aparmağa başladı. Bu da tezliklə əfqanların Babura qarşı üsyan qaldırmasına gətirib çıxardı. Üsyanın səbəblərini öyrənən Babur dərhal xalqı incidən və onlarla qəddarcasına rəftar edən əsgərlərin hamısını cəzaladırdı. Baburun bu ədaləti qarşısında yerli xalq üsyanı dayandıraraq onun ətrafında sıx birləşməyə başladı. Babur da, öz növbəsində, Əfqanıstanı idarə edən məmurlarına yerli xalqla ədalətlə davranmağı tapşırırdı. Buna əməl etməyənləri ən ağır şəkildə cəzalandıracağı barədə onlara sərt şəkildə xəbərdarlıq etdi. Bundan sonra Baburun Əfqanıstanda

qurduğu ədalətli dövlətin sorağı hər yərə yayılmağa başladı. Babur yerli xalqın dəstəyindən istifadə edərək, Şeybani xanın üzərinə yürüş etməyi qərara aldı. O, əfqanların yardımını ilə Şeybani xanı məğlub etdi və dövlətinin ərazilərini Türküstan qədər genişlətdi. 1511-ci ildə Babur qızgın savaشلardan sonra Səmərqənd və Buxaranı da ələ keçirdi. Artıq o xeyli güclənmişdi, nə Türküstanda, nə də Çin və Hindistanda qarşısına çıxma biləcək bir qüvvə yox idi.¹

Son qələbələrəndən sonra Babur Hindistana hərbi səfərin vaxtının gəlib çatdığını anlamağa başlamışdı. Çünki o, arxadan, Türküstandakı düşmənlərindən gələ biləcək təhlükəni aradan qaldırmış, həm də ordusunu xeyli gücləndirə bilmişdi. Ona görə də Babur çoxdankı arzularını həyata keçirmək məqsədi ilə Əfqanıstan dövlətini qurandan 15 il sonra - 1519-cu ildə Hindistana hərbi səfərə çıxdı. Həmin il, fevral ayının 4-də Baburun ordusu sallarla Sind çayını keçdi. Ordu ilk hücumda Pəncab və onun ətrafındakı əraziləri tutdu. Pəncabı ələ keçirəndən sonra Babur burada möhkəm qanun-qayda yaratdı və ədalətlə bölgəni idarə etməyə başladı. Bu da tezliklə yerli xalqın ona rəğbətlə yanaşmasına və dəstəkləməsinə gətirib çıxardı. Babur Pəncabın işğalından sonra bir müddət ordusuna istirahət verdi və yalnız bölgədə tam möhkəmləndiyinə əmin olduqdan sonra Hindistanın digər əraziləri üzərinə də yürüş çıxdı. Ümumiyyətlə, Babur Hindistan üzərinə 5 dəfə hərbi yürüş edib. Bu yürüşlər zamanı o, Hindistanın böyük hissəsini öz nəzarəti altına almışdı. Onun sonuncu, 5-ci hərbi səfəri Dehli üzərinə oldu. Həmin dövrdə Dehliyə İbrahim Lodi hökmdarlıq edirdi. İbrahim Lodi Baburdan gələn təhlükəni aradan qaldırmaq və onu birdəfəlik Hindistan torpaqlarından qovmaq məqsədilə o dövr üçün olduqca böyük hesab edilən bir ordu toplamışdı. Bu ordu 130 min nəfərdən çox idi. Bundan əlavə, İbrahim Lodinin ordusunda 1000-dən artıq döyüş fili vardı. Babur isə güclü düşmən qarşısında cəmisi 13 min

¹ Бабур-наме, Записки Бабура, Перевод М. Салье, Ташкент, 1958.

nəfər əsgərə malik idi. Bəlkə də başqa sərkərdə olsaydı, özündən azı 10 dəfə çox olan düşmənlə döyüşə girməyə cəsarət etməzdi. Çünki bu, bilə-bilə özünü ölümün qucağına atmaq demək idi. Ancaq Babur düşməndən qorxan və çəkinən sərkərdələrdən deyildi.

Babur Dehlidən sonra Aqranı da almış və buranı paytaxt etmişdi. 1528-ci ildə Luknov və Benqalı da ələ keçirdi. Ancaq 1529-cu ilin sonlarına doğru xəstələndi. Dövlətin qabaqcıl adamlarını hüzuruna çağıraraq onlara oğlu Humayun mirzəni vəliəhd seçdiyini bildirdi və qəbul etdirdi. 28 dekabr 1530-cu ildə paytaxt Aqrada öldü, ancaq Kabilədə dəfn edildi.

"Baburnamə"nin mənası "Baburun kitabı" deməkdir və əsər öz adını hər iki anlamda, həm "Babur haqqında yazılmış kitab", həm də "Baburun yazdığı kitab" kimi doğruldu. Türk və islam ədəbiyyatı tarixində memuar janrında yazılmış ilk əsər olan "Baburnamə" 1494-1529-cu illər ərzində Mərkəzi Asiya, Əfqanıstan və Hindistanda baş vermiş bütün mühüm hadisələri, müəllifin özünün, eləcə də dövrün ən ünlü siyasi xadimlərinin, elm və sənət adamlarının həyat və fəaliyyəti, əsil-nəsəbi, xarakteri, hətta zahiri görkəmi haqqında dəqiq və ətraflı məlumat verməklə region ölkələrinin tarixi, coğrafiyası, təbiəti, xalqları, etnoqrafiyası barədə ən zəruri bilikləri əhatə edir. Bu baxımdan "Baburnamə" təkcə ədəbi yox, həm də haqlı olaraq nüfuzlu elmi-tarixi mənbə kimi qiymətləndirilir.

Baburnamə, müəllifin həyat və fəaliyyətinin mərhələlərinə müvafiq olaraq, üç hissədən ibarətdir, "Fərqanə" adlanan birinci hissə 10 iyun 1494-cü ildən 14 iyun 1504-cü ilə qədər; "Kabil" adlanan ikinci hissə 14 iyun 1504-cü ildən 12 dekabr 1520-ci ilə qədər; "Hindistan" adlanan üçüncü hissə isə 8 oktyabr 1526-cı ildən 5 sentyabr 1529-cu ilə qədər olan dövrləri əhatə edir. Baburun bu xatirələri necə və nə zaman yazdığı barədə dəqiq məlumat yoxdur. Məlum olan budur ki, memuarlar müəllifin illər uzununu müntəzəm olaraq yazdığı xüsusi gündəlik əsasında qələmə alınmışdır.

"Baburnamə"də türkmənlər haqqında geniş məlumat var.¹ Orta Asiyadakı xalqların XV-XVI əsrlər tarixinə aid qədim türk dilində yazılmış qaynaqların biri həm də "*Tarix-i quzidə-Nüsrətnamə*" adlı kitabdır.² Bu əsərin müəllifi naməlumdur. Məşhur şərqşünas alim, professor Roziyo Qaliyevna Mukminovanın (1920-1998) qənaətinə görə Məhəmməd Şeybani xana yaxın insanlardan biri olmalıdır.³ Əlyazmanı nəşrə hazırlamış olan A.M. Akramov Mukminovanın qənaətini dəstəkləmişdir və əsərin müəllifinin **Məhəmməd Salih** ola biləcəyini irəli sürmüşdür.⁴ Amma bu düşüncələr elmi dəlillər ilə uzlaşmır, alimlərin qənaətlərini şübhə altında qoyur. Ayrıca "*Nüsrətnamə*"nin yazılış motivi ilə Məhəmməd Salihin yazı üslubu da tamamilə fərqlidir. (Мухаммад Солих. Шайбонийнома. Ташкент, 1961.)

Məhəmməd Salih Məhəmməd Şeybani xanı həm qılıncı, həm də qələmi ilə dəstəkləmiş şairdir. O, "*Şeybaninamə*" adlı əsərini Məhəmməd Şeybani xana ərməğan etmişdir. Bu əsər qədim türk dilində yazılmış və 1961-ci ildə Nəsrulla Dövrən tərəfindən nəşrə hazırlanmış və çap edilmişdir. Məhəmməd Salih Şeybani xana yaxın insanlardan biri sayılmışdır. Şeybani xan onu Çarjova hakim göndərmişdi. O, Şeybani xanın Türkmənistan torpaqlarını öz hökmdarlığı altında birləşdirməsinə də kömək etmişdi.. Məhəmməd

¹ Zahirəddin Məhəmməd Babur, "Baburnamə", (Cağataycadan çevirən: Füzuli Bayat), Bakı, 2011.

² «Таварих-и гузида-Нусрат-наме». Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений кандидата филол. наук А. М. Акрамова. Ташкент, 1967.

³ Мукинова Р. Г. Некоторые данные о вакфной грамоте в пользу двух медресе Мухаммед Шейбани-хана, Изв. АН УзССР, Серия общественных наук, 1957, № 3.

⁴ А. М. Акрамов. «Таварих-и гузида Нусрат-наме» как источник по истории Узбекистана XV — начала XVI века. ОНУ, № 8, 1963; Его же. Сокращенная версия «Избранных историй книги побед», ОНУ, № 5, 1964, стр. 48-51; Его же. «Таварих- и гузида нусрат-наме» кулѐзмасининг Лондонда сакланаѐтган нухаси хакида. В сб.: «Шаркка оид материаллар». Тошкент, 1966, бб. 24-32; Его же. Мухаммад Солих. Тошкент, 1966 (на узб. яз.).

Salih Türkmənlərə düşməncə davranmış olsa belə onların tarixi ilə ilgili qiymətli bilgilər qoyub getmişdir.

Teymurluların və Şeybanilərin saray şairi **Kəmaləddin Binayin** “*Şeybaninamə*” adlı əsəri də türkmənlərin tarixini öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Kəmaləddin Şirəli Binayi Ustad Məhəmmədخان Memar Herəvi (1453-1512) dövrünün gözəl şairi, usta memarı kimi tanınırdı. O, 1453-cü ildə dünyaya gəlmişdi. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Heratda yaşamışdı. İrana, İraqa, Buxaraya və Səmərqəndə səfərlər etmişdi. Mavarəünnəhr hökmdarlarına, Babur mirzəyə və Şeybani xana xidmət etmişdi.

Kəmaləddin Binayi 1512-ci ildə Qarşı şəhərində talançılar tərəfindən öldürülmüşdü.

Kəmaləddin Binayi “Fütuhatnamə” və “Şeybaninamə” adlı əsərlərin müəllifidir.

Kəmaləddin Binayi tanmış Şeybaninamə” adlı əsərini 1504-1510-cu illərdə qələmə almışdır.¹ Bu əsərin əlyazması bu anda Daşkəndin Şərqsünaslıq İnstitutunda saxlanılır. Binayi bu əsərində Şeybani xanı öyüb, şöhrətini göylərə yüksəltdir. Mədhyyəsinə görə Özbək xanı ona Malik əş-Şüara (Şairlərin şahı) ləqəbini vermişdir və Heratı ələ keçirdikdən sonra “Xorasan şairlərinin başçısı” vəzifəsinə təyin etmişdir. Əsərdə türkmənlər ilə ilgili olaraq Şeybani xanın Xarəzmdə türkmənlər ilə apardığı savaştan bəhs edir.²

XVI əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələr bilgi verən ən qiymətli qaynaqların biri də **Fəzullah ibn Ruzbehan Xunci-İsfəhaninin** “*Mehmannameyi-Buxara*” və “*Aləm arayi-Əmini*” adlı kitablarıdır.³

O, Xoca Mövlanə İsfəhani kimi tanınmışdır. Onun adı bəzi qaynaqlarda İbn Ruzbihan olaraq da keçməkdədir. Əbülxeyr

¹ Шейбани-наме, рукопись, ИВ АН УзССР, № 844.

² С. В. Бахрушин. История народов Узбекистана. 1947.

³ Fəzullaha İbn Ruzbehan Xunəci. Tarixi Aləm arayi- Əmini. Bakı. 1987.

Fəzullah ibn Ruzbehan 1457-ci ildə Fars əyalətinin Laristan bölgəsinin Xunəc qəsəbəsində doğulmuşdu. Atası sərkərdə kimi qoşunda qulluq etmişdi. Ordudan tərxis olduqdan sonra guşənişin olub yaradıcılıqla məşğul olmuşdu. Dayısı Camaləddin əl-İslam İsmayıl Səidi Qaraqoyunlular dönəmində Şiraz hakiminin vəziri vəzifəsində çalışmışdı.

Fəzullah ibn Ruzbehan Xunci mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Cavan yaşlarında bir neçə dəfə həcc ziyarətində olmuşdu. Dini kitablara şərh yazmışdı.

Fəzullah ibn Ruzbehan Xunci 1487-ci ildə Sultan Yaqub bəy Bayandura yaxınlaşmışdı. "Bədi əz-Zaman" adlı əsərini sultana təqdim etmişdi. Ağqoyunlu hökmdarı onun əsərini bəyənmiş, tarixi əsərlər yazmasını təklif etmişdi. Fəzullah Xunci məmnuniyyətlə razılaşmış, sarayda yaşamış, sultanı səfərlərdə müşaiyət etmişdi. Əsərinin birinci hissəsini sultanın vəfatından sonra tamamlamışdı. Tarixçi əsərini Baysunqur mirzəyə və onun lələsi Süleyman bəy Bicanoğluna həsr etmişdi. 1492-ci ildə Sultan Baysunqur bəy taxtdan salınmışdı.

Fəzullah Xunci İsfəhana dönmüş, şiələrin əleyhinə olan "İbtal" adlı əsərini yazmışdı. Bu əsərin son səhifəsində "3 dekabr 1503-cü il, Kaşan" sözləri yazılıb. O, I Şah İsmayılın qorxusundan Şeybani xanın yanına qaçmışdı. 1510-cu ildə Şeybani xan məğlub olandan sonra xanın qardaşı oğlu Ubeydulla xana qısılmışdı. Buxaradan Səmərqəndə köçmüşdü. Burda son əsərini tamamlamışdı.

Fəzullah Xunci 13 aprel 1521-ci ildə Buxara şəhərində vəfat etmişdir.

Məşhur tarixçi Fəzullah ibn Ruzbehan Xunci (Prof. S.M.Onullahi böyük iqtisadiyyatçı, tarixçi və şair olmuş Fəzlullah ibn Ruzbehanın təxəllüsünü onun doğulduğu "Xunəc" kəndi ilə əlaqələndirib "Xunəçi" kimi yazmışdır. Bizim bu iddiyaya qarşı etirazımız yoxdur, lakin S.M.Onullahidən başqa bütün alimlər F.Ruzbehanı "Xunci" kimi təqdim etdikləri üçün biz də həmin ifadəni "Xunci"

kimi saxladıq) öz tarix kitabında XV əsrin II yarısında türkmənlərin dövləti olan Ağqoyunlu dövlətinin quruluşu və dövlət başçılarının siyasi fəaliyyətləri barədə olduqca faydalı məlumatlar vermişdir. Onun «Tarixi-ələmarayı-Əmini» adlı əsəri Uzun Həsən Ağqoyunlunun ölümündən sonrakı hadisələri, xüsusən Sultan Yaqubun (hakimiyyət illəri: 1478-1490) və Baysunqurun (hakimiyyət illəri: 1490-1492) həyat və fəaliyyətlərini ətraflı işıqlandırır, dövrün ictimai-iqtisadi məsələlərini qabarıq verir.¹

Fəzullah Xuncinin “Mehmannəməyi-Buxara” adı əsəri 1503-cü ildə başlamış, 1510-cu ildə tamamlamışdı. Əsərinin əl yazması Daşkəndin Şərqsünaslıq İnstitutunda saxlanılır. Bu əlyazmanın ikinci nüsxəsi İstanbuldadır.

“Mehmannəməyi-Buxara” 1976-cı ildə Moskvada çap olunub. Tərcümə, ön söz və qeydlərin müəllifi R. P. Cəlilova, redaktor A. K. Arendsdir.²

XVI əsrdə türkmənlərin tarixi haqqında bilgi verən qaynaqların biri də **Budaq bəy Qəzvinin** “*Cəvahir əl-əxbar*” (Xəbərlərin cövhəri) adlı əsəridir.³

Budaq bəy 1510-cu ildə Qəzvin şəhərində anadan olmuşdu. Mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. O, Şah I Təhmasibin hakimiyyətinin əvvəlində, 14 yaşında olarkən şah dəftərxanasında işə qəbul olunmuşdur. Sonrakı ildə Budaq Qəzvinin pulların saxlandığı dəftərxanada (dəftər-i ərbab-i təhəvil) üç түmən maaşla işə götürüldü. Dörd il keçdikdən sonra Budaqın xəttindən xoşu gələn xəzinə başçısı (müstövfi-əl-məmalik) Hacı Hüseyn Kaşi onu öz yanına işə götürdü və ona on beş түmən maaş təyin etdi. Onun qulluqdakı fəaliyyətinin altıncı ilində ölkə üzrə mədaxil və məxarici

¹ Şahin Fərzəliyev. Azərbaycan. xv-xvi əsrlərdə. (Həsən bəy Rumılunun “Əhsənüt-təvərix” əsəri üzrə). “Elm” nəşriyyatı. Bakı – 1983.

² Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара, (Перевод, предисловие и примечания Р. П. Джалиловой. Под редакцией А. К. Арендса), М., 1976.

³ Budaq Münşi Qəzvinin, Cəvahirul-əxbar, təshih Bəhramnejad Möhsün, Mirasə Məktub nəşriyyatı 1378h.ş. Tehran.

qeydə almaqdan ötrü məlumat dəftərxanası yaradıldı və Budaq səkkiz tükənlik əmək haqqı ilə ora işə keçirildi. Onun qardaşı Hacı İzzəddin dəftərxananın rəisi idi.

Budaq bəyin dayısı Əmir bəy Şələkani, Məhəmməd xan Şərəfəddin oğlu Təkəlinin vəziri və vəkili olduğundan, sonuncu Bağdad hakimi təyin edildikdən sonra öz bacısı oğlunu Ərəb İraqının divan katibi (münşiy-i divan) vəzifəsinə işə götürdü. Üç ildən sonra Məhəmməd xan qoşun kargüzarı (nəvisəndəgiy-i ləşkər) vəzifəsinə də Budaq bəyə tapşırdı və onun əmək haqqı 20 tükəndən 30 tükənədək artdı. Budaq bəyin özünün etiraf etdiyinə görə, o, "vəzir rütbəsinə doğru gedirdi". Lakin tezliklə onun uğurlu xidmət yüksəlişi dayandı. Qoşun kargüzarlığını başqasına verdiyi üçün Məhəmməd xandan inciyən Budaq bəy, Kirmanda xidmətdən qaçdı. Budaq bəyin həyatının iztirablı və məhrumiyətlərlə zəngin olan dövrü başladı. O, bir neçə il işsiz və ac qaldı. Ehtiyacın təqib etdiyi Budaq bəy tez-tez yaşayış yerini dəyişirdi. Nəhayət, Qəzvinə şahın qardaşı Bəhram mirzə onu öz yanına katib götürdü və Budaq bəyin 4 il orada qulluq etməsini ehtimal edə bilərik. Lakin fitnəyə cəlb edildiyinə görə Budaq bəy, əmlakı müsadirə olunmaq şərtilə, həbs edildi. O, altı il işsiz qaldı, sonra isə Soucbulağın və başqa şəhərlərin kələntərliyi ona bəxşiş edildi.

Budaq bəy uzun illər ərzində Xorasanda müxtəlif vəzifələrdə xidmət göstərdi. Təqribən 1565-ci ildə o, Qəzvinə qayıtdı, xəbərçilik nəticəsində yenidən həbs edildi və cərimə olundu. Beş il işsiz qaldıqdan sonra Damğan, Bistan və digər şəhərlərə vəzir təyin olundu, lakin yenidən işdən çıxarıldı. Daha beş il keçdikdən sonra o, şah tərəfindən yenidən işə qəbul edildi. Ona Qəzvin şəhərinin on il üçün mədaxil və məxaricinin hesabatını tərtib etməyi tapşırıldılar. Budaq bəyin tərcümeyi-halı belə bir şikayətlə bitir ki, o, artıq 68 yaşına yetməsinə baxmayaraq, yenə də, "müsiyətlər mənəgənəsindənən yaxa qurtarmamış və məqsədinə çatmamışdır, işsiz və fəaliyyətsiz" qalmaqdadır.

"Cəvahir əl-əxbar" ümumtarix əsəridir və islamdan əvvəlki hökmdarlardan başlayaraq II Şah İsmayıl Səfəvinin taxta çıxmasına

qədər olan dövrü əhatə edir. Əsər dörd bölmədən ibarətdir ki, bunlardan da sonuncusu Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu padşahlarına və Səfəvilərin ilk iki nümayəndəsinə – I Şah İsmayıl və I Şah Təhmasibə həsr olunmuşdur. Müəllif bir çox hallarda təsvir olunan hadisələrin şahidi və iştirakçısı olduğuna görə onun əsəri I Şah Təhmasibin hökmdarlığı dövrünü öyrənmək üçün birinci dərəcəli mənbədir. Hakim dairələrlə yaxından tanış olan Budaq çox vaxt elə təfəsilatlardan bəhs edir ki, bunlara onun müasirləri olan salnaməçilərin əsərlərində rast gəlmək olmur. Məsələn, Ağqoyunlu və Səfəvilərin hakimiyyəti zamanı əhalinin orta təbəqəsinin ümumi iqtisadi vəziyyəti haqqında verilən maraqlı məlumatlar onların vəziyyətinin xeyli yaxşılaşdığını göstərir.

I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin təsviri onun müsbət şəxsi keyfiyyətlərinin sadalanması ilə başlanır. Həmin hissənin ümumən mədhiyyə xarakteri daşmasına baxmayaraq, burada I Təhmasibin şəxsiyyəti və onun daxili siyasəti haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Onun hökmdarlıq tarixi ciddi xronoloji qaydada şərh olunur. Hadisələrin təsviri ümumən yığcam və müxtəsər olsa da, onlardan müəllifin şahidi olduğuhadisələr daha canlı, aydın dildə təsvir olunur və digər narrativ mənbələrdə deyilənləri maraqlı təfərrüatlarla tamamlayır. Bu, hicri 941 (1534-1535)-ci ildə Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşlərinə, o cümlədən Məhəmməd xan Təkəlinin Bağdad müdafiəsinə də aiddir. Bu yürüşdə iştirak etmiş Budaq bəy Bağdaddan geri çəkilmə səhnələrini ətraflı təsvir etmişdir.

Budaq bəy Qəzvini məmur kimi bürokratik sistemlə yaxşı tanış olduğu üçün Səfəvilərin inzibati aparatı haqqında əsərdə hekayə boyu səpələnmiş, maraqlı məlumatlar vardır. O, özünün əhatə olunduğu mühitdə yeni təyinatlar və vəzifədən çıxarmalar barədə məlumatlar verir. Budaq bəy şiəliyin və Səfəvilərin qatı tərəfdarı kimi çıxış edir, mühüm hadisələrin təsviri zamanı rəsmi məlumatları əsas götürür. Xidmət sahəsinə görə (maliyyə sisteminə yaxşı bələd olduğu üçün) bəzən onun qeyd etdiyi rəqəmlər böyük maraq doğurur.

"Cəvahir əl-əxbar" hakimiyyətdə olan II Şah İsmayıl həsər olunmuşdur; əsərin sonuncu səhifələrində I Şah Təhmasibin vəfatından sonra baş vermiş iğtişəşlərin aydın təsviri verilir və yeni şahın ünvanına xeyir-dua verilir.

Səfəvilər sarayında xidmət etmiş, xəttat, münşi və vəzir olmuş İran tarixçisi **Qazi Əhməd Qumi** (1546-təqribən 1606) dövrün türkmənlərin tarixinin araşdırılmasına yardım edə bilən, dəyərli məlumatlar verən orta əsr müəlliflərindəndir. O, ömrünün sonunda Hindistana köçmüş, Moğol hökmdarı Cahangirin sarayında yaşamışdır. Qazi Əhməd Qumi «*Xülasət ət-təvarix*», «*Gülüstani-hünər*», «*Məcmə əş-şüəra*» kimi məşhur əsərlərin müəllifidir. Onun digər əsərləri də vardır. Qazi Əhməd Qumi «*Xülasət ət-təvarix*» əsərini 6 cildə yazmağı planlaşdırmışdı, lakin VI cildi müəllifin bitirib-bitirmədiyi məlum deyildir. Qazi Əhməd Qumi əsərdə ilk dörd cildin adını çəkmir, lakin V cildin yazılmasına 12 il vaxt sərf etdiyini qeyd edir. Əsərin dövrümüzədək yalnız ilk Səfəvi şahlarından başlamış 1591-ci ilə qədərki hadisələri əks etdirən son qismi gəlib çatmışdır. Əsərdə Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, ictimai tarixinə, mədəni həyatına dair məlumatlar vardır. Müəllif Şərq tarix elminin ənənəsinə sadıq qalaraq əsərini Səfəvilər xanədanının geneologiyası (nəsəb səcərəsi) ilə başlayır. Qazi Əhməd Qumi sülalənin banisi Şeyx Səfiəddinin həyat və fəaliyyətini ətraflı şəkildə təsvir etdikdən sonra onun varisləri barəsində qısa qeydlər vermişdir. Əsərdə hadisələr xronoloji ardıcılıqla təsvir olunmuşdur. Qazi Əhməd Qumi bildirir ki, o «*Xülasət ət-təvarix*» əsərini Şah II İsmayılın təklifilə yazmış və şahın istəyinə uyğun olaraq əsərini Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin(1413-1482) «*Mətlə əs-sədeyn...*» üslubunda tərtib etmişdir.

Qazi Əhməd Səfəvilər sarayındakı çəkişmələr, fitnə-fəsadlar nəticəsində XVI əsrin sonlarına doğru artıq saraydan uzaqlaşdırılmış, Şah I Abbasın «gözündən düşmüş», şahın «xoşlamadığı» şəxslərdən birinə çevrilmişdi. O, dövrün tanınmış tarixçisi, xəttatı olmuş İsgəndərbəy Münşinin müəllimi idi. «Onun

yazdığı əsərlərdən məlum olur ki, Qazi Əhməd Azərbaycana xüsusi rəğbət bəsləmiş və Azərbaycan (türk) dilini mükəmməl bilməmişdir.

Müəllifin ilk əsəri olmuş «Məcmə əş-şüəra» 6 cilddən ibarət idi. Qazi Əhmədin «Xülasət ət-təvarix»də yazdığına görə, həmin traktatın əlyazması hələlik tapılmamışdır. Burada «Azərbaycanın, İran və Türkmənistanın alim və şairlərinin həyatı haqqında məlumat verilir». Qazi Əhməd Qumi «Gülüstani-hünər» əsərini yazarkən özündən öncə yaşamış XVI əsr tarixçisi Mustafa Alinin «Mənaqibi-hünərvəran» («İstedadlıların ləyaqəti») adlı əsərinin quruluşundan istifadə etmişdir. «Gülüstani-hünər»də Qum, Herat, Qəzvin və Təbriz şəhərlərindəki memarlıq obyektləri haqqında da məlumatlar verilir. «Burada Təbrizdəki Dəməşq mədrəsəsi, Süleymaniyyə məscidi, Çahar minar, Müzəffəriyyə, Mir Məftülbənd binası, Mir Sabit məqbərəsi, Cahanşah binası, Nəsryyə mədrəsəsi haqqında bəhs edilir». Əsərdə 1555-ci ildən etibarən Səfəvilər dövlətinin paytaxtına çevrilmiş Qəzvin şəhəri haqqında geniş məlumat vardır. Əsərdən məlum olur ki, Şah I Təhmasib Çehel sütun eyvanını şəxsən öz əli ilə işləyib bəzəmişdir. Beləliklə, Qazi Əhməd Quminin «Xülasət ət-təvarix» və «Gülüstanihünər» əsərlərində Türkmənistanın XVI əsr tarixinə dair zəngin materiallar vardır.

Sədrəddin Sultan İbrahim əl- Əmini - xronoloji cəhətdən nəzərdən keçirdiyimiz dövrün ilk narrativ mənbəyinin, hicri 918 (1513-1514)-ci ilə qədər gətirib çıxarılan, I Şah İsmayılın yürüşlərinin tarixi olan “Fütuhatişahi” (“Şahın qələbələri”) adlanan əsərin müəllifidir. Bu əsərin tam nüsxəsi Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları fondunda saxlanılır. Tacik şərqşünası A.M.Mirzoyev tərəfindən (“Şahənşahnamə” adlı tarixi əsərin müəllifini müəyyən etmək xidməti də ona məxsusdur) aşkar edilmiş və siyahıya alınmışdır. Sonuncu əsərin müəllifliyini B.A.Dorn səhvən Herat şairi Kamaləddin Binainin adına çıxırdı. A.M.Mirzoyev “Şahənşahnamə”nin və “Fütuhati-Şahi”nin mətnlərini tutuşduraraq sübut etdi ki, hər iki əsər bir müəllifin – Sədrəddin Sultan İbrahim əl- Əmininin qələminin məhsuludur, həm də “Şahənşahnamə” “Fütuhati-Şahi”nin ikinci cildidir.

A.M.Mirzoyevin nəticələrini təsdiq edən bir sıra cəhətləri göstərək. Səfəvi tarixşünasları öz əsərlərinin mətnlərində məlumatlarından faydalandıqları əsas mənbələrin adlarını çəkirlər. Dövrün bir sıra mənbələrində “Fütuhati-Şahi” və yaxud “Fütuhati-Əmini”nin adları çəkilir. Xondəmir “Həbib əssi-yər”, Qazi Əhməd Qumi “Xülasət ət-təvarix”, İsgəndər bəy Münşi “Tarix-i aləm aray-i Abbasi” əsərlərində bu əsəri özlərinin ilk mənbələri sırasında göstərirlər. Məsələn, Şeyx Heydərin Şirvanşah Fərrux Yasarla döyüşündən və onun ölümündən (1488) danışarkən Xondəmir göstərir ki, o bunları, müəllifinin adını çəkməsə də, ”Fütuhati-Şahi” əsərindən əxz etmişdir. İsgəndər bəy Münşinin bu salnaməsində İbrahim Əmininin “Fütuhati-Şahi” əsəri “Fütuhati- Əmini” formasında göstərilir. Qazi Əhməd Qumi isə özünün “Xülasət ət-təvarix”ində dövrün başlıca mənbələrini göstərərkən, başlıca olaraq Əmir Sultan İbrahim Əmini Hərəvənin əsərinin adını çəkir.

“Fütuhati-Şahi” və onun müəllifi İbrahim Əmini haqqında elmi ədəbiyyatda ilk məlumatı hind alimi Qulam Sərvər özünün I Şah İsmayıl haqqındakı kitabında vermişdir. Onun İranda və digər ölkələrin kitabxanalarında əsərin əlyazmasını tapmaq üçün apardığı inadlı axtarışları nəticəsiz qalmışdır. Buna görə də o, əsərin itmiş olması qərarına gəlmişdi. Fəqət Qulam Sərvərin kitabında İbrahim Əmini barəsində Xondəmirin “Həbib əs-siyər” əsərindən götürdüyü tərcümeyi - hal səciyyəli məlumatları vardı. A.M.Mirzoyev “Fütuhati-Şahi”nin Düşənbə nüsxəsindən etdiyi çıxarışlarla bu məlumatları bir qədər də zənginləşdirmişdir. Mənşə etibarilə Sədrəddin Sultan əl - Əmini Xorasanın təhsilli və kübar torpaq sahibləri ailəsinə mənsub olmuşdur. O, gəncliyində Teymuri şahzadəsi Sultan Müzəffər Hüseyn mirzənin yanında qulluq edərkən mənəb qazanmağa başlamışdır. Hicri 910 (1504-1505)-cu ildə onun atası - Herat hakimi Sultan Hüseyn mirzə onu özünün şəxsi sədri (sədarət - i xassə) vəzifəsinə irəli çəkmişdi. O öz hamisinin ölümündən (hicri 911 (1506) sonra da hicri 913 (1507)-cü ildə Herat və Xorasan Məhəmməd xan Şeybani tərəfindən tutulanadək bu vəzifəni yerinə yetirmişdi. Teymuri sarayının digər əyanları və

xadimləri sırasında İbrahim Əmini də Şeybanilər tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdı. O, həbs olunmuş, torpaqları və əmlakı isə müsadirə edilmişdi. Həbsdən buraxıldıqdan sonra hicri 916 (1510-1511)-cı ilədək İbrahim Əmini “yalqız və guşənişin qalmağı seçdi”. Qızılbaş qoşunları Şeybaniləri Xorasandan sıxışdırıb çıxaranda və Heratı döyüslə geri alanda Əmini ehtiramla qəbul olunmuş, gen-bol hədiyyələrə, I Şah İsmayılın mərhəmətinə layiq görülmüş, öz mülklərini və əmlakını geri almışdı.

“İbrahim Əmini hicri 927 (1521)-ci ilədək Heratda yaşadı. Xorasanda özbək basqınları təhlükəsi və şiə-sünni düşmənçiliyinin güclənməsi üzündən sakitlik pozulduğu zaman bir çox elm və mədəniyyət xadimləri, o cümlədən də İbrahim Əmini Heratı tərk etməyə və Səfəvilər dövlətinin paytaxtına köçməyə məcbur oldu. Burada o, saray tarixşünası təyin olundu və I Şah İsmayıl ona “Şahın qələbələri” tarixini yazmağı tapşırırdı. “Fütuhət-I şahı”nin Duşənbə əlyazması (A.M.Mirzoyevin yazdığına görə) iki cilddən (dəftərdən) ibarətdir və ümumi həcmi 265 vərəqdır. Əmini birinci cildi “Fəth” (qələbə) adını daşıyan beş fəslə bölmüşdür. Birinci fəsildə dünyanın və insanın yaranmasından, islam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbərin mənşəyindən bəhs edilir. İkinci fəsil Peyğəmbərin həyat və fəaliyyətinin müfəssəl şərhini verir. Üçüncü fəsil xəlifə Əliyə və şiələrin imamlarına həsr edilmişdir. Dördüncü fəsildə şəcərəsi iyirmi altıncı nəsildə imam Musa əl-Kazıma gedib çıxan “ədələtin pənahgahı” - Şah İsmayılın əcdadından söhbət açılır. Beşinci fəsildə İsmayılın uşaqlıq dövründən (onun həyatının birinci on iki ilində baş vermiş hadisələrdən) danışılır. “Fütuhati Şahi”nin birinci cildi Şah İsmayılın yürüşləri ilə bilavasitə bağlı deyildir və o başqa məqsədə -Səfəvilərin yeddinci şiə imamı, onun vasitəsilə isə Məhəmməd peyğəmbərin özü ilə qohumluq iddialarını əsaslandırmağa xidmət edir. Buna görə də müəllif öz əsərinin bu cildini “Fütuhati Şahi”nin sonrakı cildlərinə münasibətdə “müqəddimə”adlandırır.

Əsərin ikinci cildi (dəftəri) birincidə olduğu kimi böyük fəsillərə bölünür. Ayrı-ayrı, qarşılıqlı əlaqəsi olan başlıqlar altında

Şah İsmayılın Übeydulla xanın və Teymur Sultanın hicri 919 (1513-1514)-cu ildə Herata basqını ilə əlaqədar Xorasana təkrar yürüşünə qədər bütün hərbi əməliyyatlar haqqında danışılır. Beləliklə, ikinci cild də həmçinin, təxminən on iki ili əhatə edir.

Əmininin dili olduqca ibarəli, üslubu mübaliğəli və az məzmunludur. Hekayəyə Qurandan xeyli miqdarda iqtibaslar, hədislər, həmçinin şeir parçaları daxil edilmişdir. A.M.Mirzoyevin göstərdiyi kimi, əgər xüsusi variantlar nəzərə alınmazsa, ”Fütuhat-i Şahi”nin və “Şahənşahnamə”nin ikinci cildinin mətnləri oxşardır. Mətnlərin eyniliyi buna şəhadət verir ki, ”Şahənşahnamə” müstəqil əsər deyildir və “Fütuhati-Şahi”nin ikinci cildinin (ikinci dəftərinin) nüsxəsidir. A.M.Mirzoyev “Şahənşahnamə”ni “Fütuhati-Şahi”nin ikinci cildinin yeni redaksiyası hesab edir.

Biz “Şahənşahnamə” adı ilə məlum olan ikinci cildin Sankt-Peterburq nüsxəsindən istifadə etdik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nüsxədən tarixşünaslıqda əməli surətdə istifadə edilməmişdi. Sankt-Peterburq əlyazması 235 vərəqdə, iri və aydın nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Bu nüsxədə döyüş, şahın ova çıxması, oyunlar və s. səhnələri təsvir edən səkkiz gözəl miniatür də vardır.

İbrahim Əmininin əsəri müasirlərinə yaxşı məlum idi və feodal tarixşünasları tərəfindən I Şah İsmayılın hərbi yürüşlər tarixinə dair əsas mənbə hesab edilirdi. Xronoloji nöqsanlara baxmayaraq, hadisələr, o cümlədən İsmayılın Şirvanda Fərrux Yasara qarşı hərbi əməliyyatları, onun Ağqoyunlu Əlvəndlə, həmçinin də İranın feodal hakimləri ilə döyüşləri zəngin faktiki materiallar əsasında şərh edilmişdir. Müəllif bu hadisələrin şahidi olmasa da, onların təsvir üsulu bu yürüşlərin şahidi və iştirakçılarının, Şah İsmayılın yaxın silahdaşlarının - qızılbaş sərkərdələrinin söylədiklərinə əsaslandığı üçün böyük maraq doğurur. Bütün bu dövr ərzində Əmininin yaşadığı Xorasana bağlı hadisələr isə ətraflı, canlı, təfəsilatı ilə işıqlandırılmışdır. Təbiidir ki, Əminidən obyektivlik, bitərəflilik gözləmək olmazdı. Çünki müəllif İsmayılın yürüşlərinin, istilalarının rəsmi tarixini sinfi mövqedən yazmışdır. Onun vəzifəsi bundan ibarət idi ki, öz hökmdarının

əməllərini şöhrətləndirsin. Buna görə də Əmini bu yürüşlərin mədhiyyəçisi, şialiyin və Səfəvilərin tərəfdarı kimi çıxış edir. Xalqın vəziyyəti Əminini qətiyyənlə maraqlandırmırdı. O, siyasi əhəmiyyəti olan hadisələr haqqında danışır, onların tarixinə, qarşılıqlı səbəb və əlaqəsinə isə məhəl qoymurdu. Əsərdə Cənubi Qafqazın, İranın və Türkmənistanın siyasi tarixinə dair çoxlu maraqlı məlumat vardır (sosial-iqtisadi səciyyəli məlumatlar isə yox dərəcəsidir).

Şərəf xan Bidlisi 25 fevral 1543-cü ildə Qum vilayətinin Kərəhrud qəsəbəsində Rojkan (Ruzəki) əşirətindən olan Əmir Şəmsəddin ibn Şərəf bəyin ailəsində doğuldu. Əmir Şəmsəddin bəy Şərəf xan doğulmadan 8 il öncə, Sultan Qanuni Süleyman tərəfindən əmirlikdən çıxarılmışdı. O da Səfəvilərə sığınmışdı.

Şərəf xan əvvəlcə Kərəhrud qazılarının yanında təhsil almışdı. 9 yaşındaykən atası tərəfindən Təbrizə göndərilərək I Təhmasibin oğulları ilə birlikdə xas hərəmdə, sarayda oxumuşdu. 1551-ci ildən 1554-cü ilədək tanınmış qızılbaş övladları ilə şahənə təlim-tərbiyə görmüşdü. Anası Türkman elinin Mosullu oymağından Əmir xanın qızı idi. Cavan yaşında dünyasını dəyişmişdi.

Şərəf xan 12 yaşında olarkən şah onu şirvanın Salyan və Mahmudabad bölgəsinə hakim təyin etmişdi. Bölgəni onun adından lələsi Şeyx Əmir bəy Balbasi idarə edirdi. Hələ atasının hakimiyyəti çağından onların ailəsinə sədaqətlə xidmət edən Şeyx Əmir bəy 1553-cü ildə vəfat etdi. 1556-cı ildə Salyan və Mahmudabad bölgəsi başqasına verildi. Şərəf xana Həmədan vergisindən təqaüd kəsildi. Lələliyi dayısı oğlu Məhəmmədi bəy Mosullu-Türkman oldu. 1557-ci ildən 1561-ci ilədək Həmədanda yaşadı.

Şərəf xan 1566-cı ildə Rojkan (Ruzəki) əşirətinin başçısı təyin olundu. Qəzvində yaşamağa başladı.

Şərəf xan sərkərdə kimi 1568-ci ildə Gilan üsyanının yatırılmasında iştirak etmişdi. Giləklərin ayaqlanmasını yatırmaqda xeyli şücaət göstərmişdi. O, I Şah Təhmasib tərəfindən Tonikabon hakimi təyin edildi. Şah Şərəf xanın sərəncamına çoxlu qızılbaş göndərdi. Xan Əhmədin esyanı hələ də davam edirdi.

Şərəf xan 1575-ci ildə Gilandan Qəzvinə qayıtdı. Şah onu yenidən Şirvana göndərdi. Ərəş, Ağdaş, Qəbələ və Bakının galirlərindən onun saxlanılmasına xərcləndi. O, səkkiz ay Şirvan hakimi olduğundan sonra I Şah Təhmasib vəfat etdi.

22 avqust 1576-cı ildə II Şah İsmayıl Səfəvi taxta çıxdı. Şərəf xanı saraya çağıraraq, İran kürdlərinə əmirülümərə təyin etdi. Kürdüstan, Lorestan və başqa yerlərdə məskunlaşan kürdlər vacib, çətin və müşkül işlərini, ağırlıqlarını, qan davalarını öz əmirləri vasitəsilə Şərəf xana çatdırırdılar. Saray intriqaaları nəticəsində Şərəf xan bu vəzifəsindən kənar edildi.

Şərəf xan 1577-ci ildə II Şah İsmayıl tərəfindən Naxçıvana vali göndərildi. Həmin ildə taxta Sultan Məhəmməd Xudabəndə çıxdı. Səfəvilər və Osmanlı dövləti arasında savaş başlandı. Sultan III Murad Van hakimi Xosrov paşa çoxdan Şərəf xan Bidlisini Azərbaycandan aparmaq və Səfəvilər üzərinə olan yürüzlərdə ondan istifadə etmək fikrində idi.

Şərəf xan Naxçıvandan Lələ Mustafa paşanın araçılığı ilə Osmanlı sultanı III Murada məktub yazaraq Osmanlıya bağlılığını bildirən Şərəf xan Sultan III Murad tərəfindən hədiyyələr göndərilərək Bitlis bəyliyinə təyin edilmişdi.

Şərəf xan Osmanlı sultanı III Murad tərəfindən Qafqaza edilən yürüsdə iştirak etmişdi.

Şərəf xan 1597-ci ildə 53 yaşına çatanda xanlıq və hökmdarlığını oğlu Əbul Məali Şəmsəddinə bixarab tarixilə ilgilənməyə başlamış və Şərəfnamə əsərini yazmışdı.

Şərəf xan 1604-cü ildə Bitlisdə vəfat etmişdir. Məzarı Bitlisdə, Şərəfiyyə Külliyyəsinin həyətindəki türbənin içindədir.

Şərəf xan dayısı oğlu Məhəmmədi bəy Mosullu-Türkmanın qızı ilə ailə qurmuşdu.

Şərəf xan Bidlisi 60 yaşında və 1597-ci il tarixində tamamladığı əsər "Şərəfnamə" adlanır. Farsca yazılıb, Şərqi Anadolunun tarixi, bəylikləri, soy kötükləri, Bitlis bəyləri anladır. Dövründə və özündən əvvəl vəqə olan hadisələrdən danışır. Bu əsər, farscadan başqa türkcə, İngiliscə, ərəbcə və ruscaya tərcümə

edilib. Şərəf xanın əsərinin birinci cildi 1967-ci il, ikinci cildi isə, 1976-cı ildə E.İ. Vasilyeva tərəfindən rus dilinə qazandırılmışdır və Moskovada çap olunmuşdur.

Şərəf xan yazdığı bu əsəri “Eğri Fatehi” olaraq anılan Sultan III Mehmedə ithaf etmişdir. 25 fevral 1543-cü ildə Qum vilayətində Rojkan (Ruzəki) əşirətindən olan Əmir Şəmsəddinin ailəsində doğuldu. Əmir Şəmsəddin bəy Şərəf xan doğulmadan 8 il öncə, Sultan Qanuni Süleyman tərəfindən əmirlikdən çıxarılmışdı. O da Səfəvilərə sığınmışdı.

Şərəf xan 8 yaşındaykən atası tərəfindən Təbrizə göndərilərək I Təhmasibin oğulları ilə birlikdə xas hərəmdə, sarayda oxumuşdu. 1551-ci ildən 1554-cü ilədək tanınmış qızılbaş övladları ilə şahənə təlim-tərbiyə görmüşdü. Anası Türkman elinin Mosullu oymağından Əmir xanın qızı idi.

Şərəf xan 12 yaşında olarkən şah onu Şirvanın Salyan və Mahmudabad bölgəsinə hakim təyin etmişdi. Bölgəni onun adından lələsi Şeyx Əmir bəy Balbasi idarə edirdi. Hələ atasının hakimiyyəti çağından onların ailəsinə sədaqətlə xidmət edən Şeyx Əmir bəy 1553-cü ildə vəfat etdi. 1556-cı ildə Salyan və Mahmudabad bölgəsi başqasına verildi. Şərəf xana Həmədan vergisindən təqaüd kəsildi. Lələliyi dayısı oğlu Məhəmmədi bəy Mosullu-Türkman oldu. 1559-cu ilədək Həmədanda yaşadı.

Şərəf xan 1566-cı ildə Rojkan (Ruzəki) əşirətinin başçısı təyin olundu. Qəzvində yaşamağa başladı.

Şərəf xan sərkərdə kimi 1568-ci ildə Gilan üsyanında iştirak etmişdi. Giləklərin ayaqlanmasını yatırmaqda xeyli şücaət göstərmişdi.

Şərəf xan 1575-ci ildə Gilansan Qəzvinə qayıtdı. Şah onu yenidən Şirvana göndərdi. Ərəş, Ağdaş, Qəbələ və Bakının gəlirlərindən onun saxlanılmasına xərcləndi.

22 avqust 1576-cı ildə II Şah İsmayıl Səfəvi taxta çıxdı. Şərəf xanı saraya çağırıb, İran kürdlərinə əmirülümərə təyin etdi. Kürdüstan, Lorestan və başqa yerlərdə məskunlaşan kürdlər vacib, çətin və müşkül işlərini, ağırlıqlarını, qan davalarını öz əmirləri

vasitəsilə Şərəf xana çatdırırdılar. Saray intriqaaları nəticəsində Şərəf xan bu vəzifəsindən kənar edildi.

Şərəf xan 1577-ci ildə II Şah İsmayıl tərəfindən Naxçıvana vali göndərildi. Həmin ildə taxta Sultan Məhəmməd Xudabəndə çıxdı. Səfəvilər və Osmanlı dövləti arasında savaşı başladı. Şərəf xan Naxçıvandan Lələ Mustafa paşanın araçılığı ilə Osmanlı sultanı III Murada məktub yazaraq Osmanlıya bağlılığını bildirən Şərəf xan Sultan III Murad tərəfindən hədiyyələr göndərilərək Bitlis bəyliyinə təyin edilmişdi.

Şərəf xan Osmanlı sultanı III Murad tərəfindən Qafqaza edilən yürüşdə iştirak etmişdi.

Şərəf xan 1597-ci ildə 53 yaşına çatanda xanlıq və hökmdarlığını oğlu Əbul Məali Şəmsəddinə bixarış tarixilə ilgilənməyə başlamış və Şərəfnamə əsərini yazmışdı.

Şərəf xan 1604-cü ildə Bitlisdə vəfat etmişdir. Məzarı Bitlisdə, Şərəfiyyə Külliyyəsinin həyatindəki türbənin içindədir.

Şərəf xan dayısı oğlu Məhəmmədi bəy Mosullu-Türkmanın qızı ilə ailə qurmuşdu.

Şərəf xan Bidlisi 60 yaşında və 1597-ci il tarixində tamamladığı əsər "Şərəfnamə" adlanır. Farsca yazılıb, Şərqi Anadolunun tarixi, bəylikləri, soy kötükləri, Bitlis bəyləri anladır. Dövründə və özündən əvvəl vəqə olan hadisələrdən danışıq. Bu əsər, farscadan başqa türkcə, ingiliscə, ərəbcə və ruscaya tərcümə edilib. Şərəf xanın əsərinin birinci cildi 1967-ci il, ikinci cildi isə, 1976-cı ildə E.İ. Vasilyeva tərəfindən rus dilinə qazandırılmışdır və Moskovada çap olunmuşdur.

Şərəf xan yazdığı bu əsəri "Eğri Fatehi" olaraq anılan Sultan III Mehmedə ithaf etmişdir.¹

Əgər biz Səfəvilərin fəaliyyətindən danışan Şərəf xan Bidlisinin «Şərəfnamə» kitabına baxsaq, görərik ki, burada «quru» dil ilə şahların, əyanların siyasi önəm daşıyan davranışları, yəni nə

¹ Şəmsi Şəmməd İskəndər oğlu. Şərəfxan Bidlisinin "Şərəfnamə" əsəri kürd xalqının tarixi mənbələri kimi.-Bakı: Elm, 1972.-144 s.

və necə etmələri yazıya alınır (80). Bir çox hallarda tarixçi bu davranışların hansı mənə verdiyini açıqlamağı gərək bilmir. Nəzərdə tutur ki, onun mənasını oxucuya çatdırmaq üçün müəyyən davranışın olmasını yazıya almaq yetərlidir. Bu zaman davranış siyasi eyləm vahidi, bildiricisi kimi çıxış edir.

Mahmud bin Hidayətullah Nətənzi (1531/32-ci ildə anadan olmuşdur) nəzərdən keçirilən dövr haqqında məlumatlar verən müəlliflərdən biridir. Ruhani ailəsində anadan olmuş Mahmud Nətənzi gənc ikən tarixə və İlahiyyata dair kitablar oxumağa, şeirlər yazmağa mail idi. Onun ailəsi Heratın Səfəvi hakimi, şah I Təhmasibin qardaşı Bəhram mirzə tərəfindən himayə olunmuşdu. Mahmud Nətənzi «*Nəqavət əl-asar fi zikr əl-əxyar*» (və ya «*əxbar*») («Ruhani şəxslər haqqında hekayətlərdən ən yaxşısı») adlı əsərini¹ 1590-1599-cu illər ərzində yazmışdır. 2 cilddən ibarət olan əsərin I cildində 1576-1587-ci illərin mühüm hadisələri öz əksini tapmışdır. II cilddə isə şah I Abbasın hakimiyyətinin ilk 11 ili ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır. Şah I Abbasın taxta çıxmasına qədərki dövrün bir çox hadisələri Mahmud Nətənzdən əvvəlki salnaməçilər tərəfindən ya xatırlanmamış, ya da həmin hadisələr ətraflı şəkildə təsvir olunmamışdır. Əsasən şəxsi müşahidələrinə istinadlanmış Mahmud Nətənzi dövrünün siyasi fakt və hadisələrinə xüsusi fikir vermişdir. Müəllifin nəinki hadisələri, habelə həmin hadisələri doğurmuş səbəbləri şərh etməyə meyli əsərin nəzərəçarpan cəhətlərindəndir.

Osmanlı dövlət adamı və müəlliflərindən olan **Əhməd Firidun bəyin** doğum yeri və tarixi bilinmir. Qaynaqlara görə ölüm tarixi İstanbul, 1583-cü ildir.

Əhməd Firidun bəyin vəqfiyəsində atasının adı Əbdülqadir olaraq qeyd olunur. Atasının adının Əbdülqadir olaraq keçməsinə baxaraq atasının bir dövsürmə olduğu söylənə bilər. Vəqfiyəsindəki

¹ Афшута-йи Натанзи, Махмуд б. Хидайат Аллах. Лучшие произведения (Накават ал-асар) / Сост. д-р Ихсан Ишраки. Тегеран: Бунгах-и тарджума ва нашр-и китаб, 1350/1971.

künyəsini "Əhməd, əş Şir bi- Firidun ət-Təvki" olaraq göstərmişdir.¹

Əldə edilən bilgiler Firidun bəyin, Dəftərdar Çivizadə Abdi Çələbinin yanında, evində və himayəsində yetişdiyini göstərir. Onun himayəsində və sayəsində Sokullu Mehmed paşanın yanına katib (1552), sonra da divan katibi oldu. Naxçıvan səfərinə (1554) qatıldı. Sokullu Mehmed paşanın sədrəzəmliyə yüksəlməsi ilə, Divan-ı Hümayun katibliyinə gətirildi. (Abdülkadir Özcan, Feridun Ahmet Bey, tdv yayınları İslam Ansiklopediri, c.12, shf, 396-397, İstanbul- 1995) Eyni zamanda da Sokullunun "Sirr katibi " olmuşdu. Sokullunun yanında bu dənli etibar qazanması dövlət işlərində də sürətlə etibarının və vəzifələrinin yüksəlməsinə səbəb olurdu.

Zigətvar səfərindən sonra Qanuni tərəfindən Dərgah-i Ali mütəfərriqəliyinə gətirilərək və özünə Səlanikdə bir zəamət verilərək mükafatlandırıldı. (Abdülkadir Özcan, Feridun Ahmet Bey, tdv yayınları İslam Ansiklopediri, c.12, shf, 396-397, İstanbul- 1995) Qanununin ölümü və II Səlimin taxta çıxışı əsnasında çıxan o böyük qovğa-qargaşada Sokulluya mənən və fikrən böyük bir yardım etmişdi. Zigətvar səfərində ölən Qanununin ölümün II Səlim xəbərdar olana qədər saxlanmış, yeniçəri təşkilatı cülüs (taxtgüzarlıq) bəxşindən dolayı ilk dəfə bir padşaha baş qaldırma göstərmiş, II Səlim iki dəfə yeniçərilərə Culus bəxişisi vermək məcburiyyətində qalmışdı.² Bu qargaşa da çıxan hadisələri basdırmaq, əsayişi təmin edərək, söz-söhbəti yatışdırmaq mərhələsində çox önəmli qərarlar vermiş və əsayişin bərpa olunmasında olduqca mühim bir rol oynayaraq sükunət yaratmışdı. II Səlimin taxta çıxışında göstərdiyi bu yararlılıq öncə; 1570-ci ildə rəisülküttap,³ 1573-cü ildə də nişançı olmasını təmin etmişdi.

¹ Abdülkadir Özcan, Feridun Ahmet Bey, tdv yayınları İslam Ansiklopediri, c.12, shf, 396-397, İstanbul- 1995.

² <http://www.enfal.de/osmanlitarhihasircizade/012.htm>.

³ Abdülkadir Özcan, Feridun Ahmet Bey, tdv yayınları İslam Ansiklopediri, c.12, shf, 396-397, İstanbul- 1995.

II Səlimin ölməsi görə taxta çıxmaq üçün yola çıxan II Muradı özünə aid gəmiylə İstanbulla gətirməsinə rəğmən Firidun bəyin iqbal illəri sönməyə başlayacaqdı. Sokullunun təsirindən qurtulmağa qərarlı olan III Murad zamanında iqbalı öləziyirdi.

II Muradın taxta çıxmasında önəmli bir qatqısı olan Firidun bəy üstəlik 1575-ci ildə ünlü və ən önəmli əsəri olan və "Firidun bəy Münşəatı" deyə tanınan Münşəat-üs-Səlatını (Sultanların yazıları) adlı əsərini Sokullu vasistəsiylə yəni hökmdar II Murada təqdim etdi. Buna rəğmən padşahdan etibar görməyən Firidun bəy 10 aprel 1576-cı ildə III Murad tərəfindən nişançılıq vəzifəsindən çıxarıldı. 1577-ci ildə Samandraya sancaqbəyi olaraq təyin edilmişdi. Bu vəzifəsindən də Köstəndil sancaq bəyliyinə göndərilmişdi.¹

Fəqət çox qəribə bir şəkildə Sokullu bir kölə tərəfindən sui-qəsdə qurban gedərək bıçaqlanıb öldürüldükdən sonra təkrar İstanbulla çağırılıp Nişançılıq vəzifəsinə təyin edilmişdi (1582).²

Eyni il yenidən nişançı olduqdan sonra 1582-ci ildə Rüstəm paşa və Mehrimah Sultanın qızı olan və ehtimalən Qara Əhməd paşadan dul qalan Ayşə Sultan ilə evləndi. (Abdülkadir Özcan, Feridun Ahmet Bey, tdv yayınları İslam Ansiklopediri, c.12, shf, 396-397, İstanbul- 1995) Bəzi tarixçilər onun Sokulludan dul kalan İsmixan Sultanla da nihkahlandığını rəvayət edirlər. Fəqət Firidun bəyin ikinci iqbal dövrü çox sürməyəcəkdı. İkinci dəfə nişançılıq vəzifəsinə gətirildikdən bir il qədər sonra vəfat etdi və Əyubdakı türbəsinə dəfn edildi.³

Ölümünə görə şair Ərmani " Nişan qaldı dünyada Firidun " şəklindəki mısrasıyla əbcəd hesabıyla bir tarix qeyd edilmişdir.⁴ Ən önəmli əsəri Firidun bəy Münşəatı olaraq tanınan "Münşəatüs-

¹ Abdülkadir Özcan, Feridun Ahmet Bey, tdv yayınları İslam Ansiklopediri, c.12, shf, 396-397, İstanbul- 1995.

² Yenə ordan.

³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C.I, shf, 405, 16 mart 1583.

⁴ Abdülkadir Özcan, Feridun Ahmet Bey, tdv yayınları İslam Ansiklopediri, c.12, shf, 396-397, İstanbul- 1995.

Səlatin”dir. Osmanlı tarixinin ən önəmli qaynaqları arasında olan bu əsərini 1575-ci ildə III Murad xana təqdim etmişdir. Bu əsər İstanbulda iki dəfə basılmış olan (1848) və (1858) ünlü əsər “Münşəat-üs-Səlatin” Osmanlı dövlətinin quruluşundan III Murad tahta çıxışına qədər olan zaman içindəki sənədləri toplar. Əsər Osmanlı dövlətinin quruluşundan III Murad zamanına qədər bəzi önəmli hadisələrə, padşahlarla ilgili bilgi və bəlgələri əks etdirən bir dərləmədir. Kitabında, rütbələrinə görə insanlara yazılacaq məktub və yazılarda necə xitab ediləcəyini, məktublarnın necə bağlanıb sona çatdırılacağını anlatdığı kimi 600 civarındakı bəlgə ilə də örnəklənmişdir. Münşəatı 1818-ci və 1857-ci illərdə yıl iki dəfə basılmışdır. Hər iki basqı sırasında bəzi fərqlər var. Eyni zamanda orijinalında olmayan bəzi əlavələr edilmişdir, önəmli bəzi sənədlərin başqalarından alındığı Mükrimin Xəlil İnanç, tərəfindən ortaya qoyulmuşdur. Bu əsər günümüz türkcəsi ilə də Xəlil İnanç tərəfindən incələnməkdir.¹

Firidun bəy Münşəatı",Mükrimin in Halil Yinanç, " Türk Tarixi Əncüməni Məcmuası (T. T. Ə. M.), xıV /4, s.216-226.

XVII əsr qaynaqları

Əbulqazi Bahadır xan “Şəcəreyi – tərakimə” (“Türkmənlərin soy kitabı”) və “Şəcəreyi –türk” (“Türklərin soy kitabı”) adlı əsərlərində türkmənlərin və türklərin tarixinə ıraq tutmuşdur.

Əbulqazi Bahadır xan Sultan Babur şah kimi Türküstanda yetişmiş bir şəxsiyyətdir; xan, şair, alim və təbibdir. Türk dilinin bir çox şivə və ağzını bildiyi kimi, ərəb və fars dillərini də yaxşı bilirdi.

Əbulqazi Bahadır xan, 1603-cü ilin12 sentyabrında (H. 1012) Ürgəncdə doğulmuşdu. Ailəsi Şeybanilər sülaləsindəndir.

¹<http://www.edebiyadvesanatakademisi.com/edebiyad/783-divan> _ edebiyatında _ munseat _ ve _ yazilmis _munseatlar.html.

Xan oğlu olaraq sarayda təhsil aldı. Atası Ərəb Məhəmməd xan 1602-1623-cü illərdə Xivədə xanlıq etmişdi. Anası Mehribanu xanım, Canqazi Sultanın qızıydı. Əbulqazi altı yaşındaykən anası vəfat edir. Qardaşları Habəş və İbars, analarının tayfası naymanlarla bir olub atalarına qarşı baş qaldırdılar. Ərəb Məhəmməd xan, oğulların əhf edərək, bunun taxt üçün bir mübarizə olduğu düşüncəsiylə onlara Vəzir şəhərini verdi. 1616-cı ildə 13 yaşındaykən Əbulqazi taxt qovgalarına qarışdı. 1621-ci ildə yenə ata ilə oğulların arası pozuldu. Ərəb Məhəmməd xan, böyük oğlu İsfəndiyar və Əbulqazi bir tərəfdə, Həbəş və İbars sultanlar digər tərəfdə olduğu halda savaşa başladı. Ərəb Məhəmməd xan əsir alındı və gözünə mil çəkildi. Əbulqazi öncə Kafa, sonra Buxaraya İmamqulu xanın sarayına qaçdı. İsfəndiyar isə İsfəhanda Şah Abbasa sığındı və ondan yardım alaraq 1623-cü ildə Xivə taxtını ələ keçirdi. Əbulqazi böyük qardaşının yanına gəldi və İsfəndiyar ona Ürgənci verdi. Amma dörd il sonra qardaşların arası dəydi, Əbulqazi, Yəsi tərəflərinə İşim xanın yanına qaçdı. Sonra Daşkəndə və Buxaraya getdi. Xarəzmə təklif edilməsinə görə 1630-cu ildə İsfəndiyar Xivəni ona verdi. Ancaq bir neçə ay sonra Əbulqazini üsyanla suçlayaraq yaxalatıb İrana, Şah I Səfinin (1629-1642) yanına sürgünə göndərdi. Əbulqazi on il İranda sürgündə qaldı. 1639-cu ildə sürgündən qaçdı, Balxanda Təkə Türkmənlərinin yanına sığındı. 1643-cü ildə oradaki xalq onu xan seçdi. 1644-cü ildə Əbulqazi bütün düşmənlərini məğlub edərək Xarəzm taxtını ələ keçirdi.

Əbulqazinin 1646-1664-cü illər arasındakı xanlıq dövrü, qonşu dövlətlərlə savaşıra q keçdi. 1664-cü ildə ağır bir xəstəliyə yaxalanaraq vəfat etdi. Altmış yıl yaşadı. Özündən sonra yerinə oğlu Ənuşə xan taxta keçdi və on il xanlıq etdi.

Əbulqazi xanlıq dövründə Xarəzmdə elm və mədəniyyətin irəliləməsi üçün çox xidmət etdi. Özü də şeirlər, tarix kitabları, tibb kitabları yazdı. Bugün onun üç əsəri bütün dünyaya məlumdur. Bu əsərlər yüz illərdir araşdırılıb, edilmiş, bir çox dilə tərcümə edilmişdir. Tibblə bağlı "Mənafiül- insan" adlı əsəri 105 bolumdən

ibarətdir; xəstəliklərin müalicə yolları, əlacları hazırlama, yararlanma yöndəmləri göstərilmişdir.¹

Əbülqazinin «Şəcərəyi tərakimə» (1659) və «Şəcərəyi türk» (1663) əsərlərində bir sıra türk xalqlarının tarixi haqqında qiymətli məlumat, həmçinin xalq əfsanələri, rəvayətlər, atalar sözü və s. verilmişdir

Əbülqazinin türkmənlərdən nifrət etdiyi, onlar ilə hər zaman mübarizə içində olduğu bilinir. Öz söyləntilərinə görə 20.000 türkməni öldürmüşdür. O, türkmənlərin və türklərin tarixi ilə ilgili iki əsər yazmışdır. Əbülqazi Bahadır xan türkmənlərə etdiyi pisliklərdən özünü suçlu bilərək “Əgər mən türkmənlərin tarixini yazsam Allah mənim günahımı bağışlayar” deyə ümid edərək “Şəcərə-i Tərakimə və Şəcərə-i Türk” adlı iki əsərini qələmə almışdır. Bu əsərlərin birincisi Türkmənlərin mənşəi ilə bağlıdır. Bunda türkmənlərin tarixi ən qədim dövrlərdən Oğuz xan və onun soylarının dövrünə qədər gətirilmişdir. İkinci əsərini Türk boylarının tarixinə, əsasən Orta Asiyanın, daha köklü bir ifadə ilə Xivə xanlığının son dövrlərinə, özünün hökmdarlıq vəzifəsinə başladığı çağlardakı (1643) tarixi hadisələr ilə ilgili məlumatları çatdırmışdır. Əbülqazinin bu əsəri XVIII yüzildə Avropa dillərinin dördünə çevrilmişdir.

Əbülqazi Bahadır xan bu əsərlərini yazarkən Rəşidəddinin “Oğuznamə”sindən də istifadə etmişdir.²

¹ Родословное древо тюрковъ. Сочинение Абуль-Гази, хивинскаго хана/ Перевод и предисловіе Г.С.Саблукова. С послесловіем и примечаніями Н.О.Катанова. Казань: Типо-литографія Императорскаго Университета, 1906, XVI+336 с.

² Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərə-i-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və biblioqrafiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. Bakı: “AME” NPB, 2002, 146 s.

XVIII əsr qaynaqları

Türkmənlərin tarixi haqqında bilgi verən ən qiymətli əsərlərin biri də *“Firdous əl-iqbal”* (Behişdəki xoşbəxtlik bağçası) adı altında tanınan kitabdır.¹ Bu kitab bəzi tarixi ədəbiyyatlarda *“İqbalnamə”* də adlanır.

Bunu Xivə saray tarixçisi **Şir Məhəmməd ibn Əvəz** qələmə almışdır. O, *“Munis”* ləqəbi ilə də tanınmışdır. O, 1778-ci ildə dünyaya gəlmişdi. Munisin atası Əmir Əvəz bəy mirab əslən Xivənin Kıyat qışlağından idi. Özbəklərin Yüz tayfasının soylularından çıxmışdı. O, Xivənin İnaq sülaləsinin yaradıcısı olan Məhəmməd Əminin (?-1790) etibarlı tərəfdaşlarından idi. Sonra onun oğlu Əvəz İnaqa (?-1804) xidmət etməyə başladı. Əvəzdən sonra taxta çıxan Eltuzər 1804-cü ildə xan ünvanını qəbul etdi. Konqurat sülaləsinin Vivədə əsasını qoydu.

Munis də atası kimi Əvəz İnaqa və Eltuzərə xidmət etmişdi. Saray tarixçisi idi.

Munis Ağahi 1829-cu ildə vəfat etdi.

Munisın şairliyi də vardı. O, klassik şeir vəznə olan əruz vəznində gözəl əsərlər yazmışdır. Qəzəlləri, qəsidələri, tərkibbəndləri, qitələri ilə şeirin müxtəlif formalarda cığatay ədəbiyyatının gözəl poetik nümunələrini yaradan şair ədəbi dil zənginliyi ilə də fərqlənirdi. Onun yaradıcılığı «Həmsöhbət sevgililər» divanında toplanmışdı. Divana «Bilik haqqında traktat» və «Xoşbəxtlik bağı» adlı tarixi əsərləri də əlavə olunmuşdur. Munis Xarəzmi və Məhəmmədrza Ağahi (1809-1874) tərəfindən Xivə tarixləri öz poetik ifadəsini tapmışdır.

Munis öz tarix kitabında Əbülqazinin əsərindən yararlanmışdır. Onun kitabındakı əksiklikləri doldurmuşdur. Daha

¹ П. П. Иванов. Хивинские хроники XIX в. Муниса-Агехи как источник по истории туркмен. МИТТ, II, стр. 23—25.

doğrusu Əbülqazinin tarix kitabını davam etdirmişdir və onu 1812-ci ilə qədər gətirməyə müvəffəq olmuşdur.

Munisin qardaşı oğlu Məhəmmədrza “Agəhi tarixi” adlı əsərlə onun fəaliyyətlərini davam etdirmiş və əsəri bitirmişdir.

Munis və Agəhi tarixi hadisələri anlatmaqda bir tərəfə yaxınlaşmış olsalar belə, yenə türkmənlərin tarixini öyrənməkdə ən qiymətli əsərlərdən biri olmağı haqq qazanmışdır.¹

Türkmənlərin tayixiylə ilgili olması səbəbiylə bu yazını “*Təzkiyə-tül-mülük*” əsərinə əsasən hazırladıq. Farsca olan bu əsər XVIII əsrdə yazılmışdır. Müəllifi **Mirzə Səmia** sayılır. Tims dərgisində (1924 noyabr sayı 17) nəşr edilmişdir. Prof. E. Edvardın məqaləsində *Təzkiyə-tül-Mülük*ə ilgili verilən bilgiler Minorskinin diqqətini çəkmiş və beləcə əsərlə ilgilenmişdir. Sultan Əbdülhəmid kitabxanasında olan “*Təzkiyə-tül-mülük*”ün bir qisminin nüsxəsi daha sonraları Britaniya Müzeyinə aparılmışdır. Buradakı nüsxənin ilk kopyasını 1933-cü ildə aldığı yazan Minorski onu itirincə təkrar 1934-cü ildə kopyasını alır və çalışmaları onun üzərində aparır. Bu nüsxələrdən yararlanan V. Minorski əsəri İngiliscəyə tərcümə edilmiş və Londonda 1943-cü ildə çap olunmuşdur. Bu əsərdə V. Minorskinin tərcüməsiylə birlikdə açıqlaması da yer almaqdadır. Minorskinin bu açıqlaması “*Təzkiyə-tül-Mülük*”dəki qarışıq ifadələrə anlaşılirlıq sağlamaqdadır. Əsərin həm farscasından, həm də İngiliscəsindən kitabın yazımında faydalandıq.

“*Təzkiyə-tül-Mülük*”ün yazılma səbəblərini V. Minorski belə anladır. Qəndəharda sürəkli bəylərbəylərin idarəsində olan Qəlcailər (Ghilza) adlı kiçik bir boyun yəni məqam və vəzifələri almaları üçün heç bir hazırlıqları yox idi. İdarə əhəmələri, hesab-kitabı bilmirdilər. Şiə üsulundan xəbərsizdilər. O zaman Səfəvi taxt-tacını idarə etmək üçün geniş idari bilgilərə ehtiyac

¹ Иванов П. П. Хивинские хроники XIX в. Муниса-Агехи как источник по истории туркмен. — «Материалы по истории туркмен и Туркмении», т. 2. М.—Л., 1938, с. 23-25.

duyulurdu. Bu ehtiyaclar ucundan “Təzkirətül-Müluk” yazılmağa başlanmış və 1725-ci ildə tamamlanmışdır.

V. Minorski, bəzən bu əsərin farsca yaxşı bilməyən birisi, naməlum şəxs tərəfindən və zəif bir farsca ilə (çətin anlaşılır) yazıldığını vurğulamışdır.

Əsər 1725-ci ildə öldürülən Şah Mahmudun xələfi və qardaşı oğlu olan Əşrəf Əfqana (1725–1729) təqdim edilmişdir. Minorski əsərin tələsik və xülasə bir şəkildə yazıldığını qeyd edir. Ona görə, ilk səhifələrin süsləri və yazılışı bu əsərin orijinal nüsxə olduğunu göstərir.

“Təzkirətül-müluk” əsəri 5 bölümdən ibarətdir və 84 fəsla ayrılır. Bu fəsillərin hər birində bir vəzifədar və məqam sahibi haqqında açıqlama aparılır, o məsulların əmrindəkilərlə və eyni qaydadakı digər vəzifəkilərlə ilgili bilgi verilir. “Təzkirətül-müluk”də dövlətin mərkəzi idarəsinə bağlı ali məqamların adı tam olaraq verilmişdir. İdari təşkilat, saray, sosial siniflər, məsləklər, vəzifələr və vergilərlə ilgili bilgilər olduqca önəmlidir. Hakimlər (hükkam), valilər və sərhəd-sınır bölgələrində olan “sərhəddaran”lar və onlara aid gəlirlər haqqında da mövzular yer alır.

“Təzkirətül-müluk”də sistem və vilayətlə ilgili verilən bilgiləri yetərsiz hesab edən V. Minorski qərb qaynaqlarının bu əsərləri tamamladığını bildirir. V. Minorski, “Təzkirətül-müluk”də hallanan çox vəzifənin orijinalını vermənin, yəni bəzi vəzifələri ingiliscəyə çevirərək vermişdir. Çalışmamızda çətinliklərə səbəb olduğundan bu vəzifələri ya orijinal nüsxəyə ya da Məsud Rəcəb-Niyanın tərcüməsindən yararlanaraq verdik. V. Minorskinin tərcüməsi və açıqlaması farscaya Məsud Rəcəb-Niya tərəfindən çevrilmişdir. O, Məhəmmədağı Daneşpəjuhun “Təzkirətül-Müluk”ün nüsxələrindən və “Təzkirətül -Müluk”ə bənzər olan “Dəsturul-Müluk”ə (yazarı Mirzə Rəfia) rastladığını və adı keçən bu kitabı qarşılaşdırdıqdan sonra müəllifi bəlli olmayan

“Təzkirətül Müluk”ün müəllifinin Mirzə Səmia olduğu nəticəsinə vardığını yazmaqdadır.¹

Əsər dövlət təşkilatı və vəzifəliləri mövzusunda dəyərli bilgiler əks etdirir. Bunun yanısıra büdcəylə, şahın gəlirləriylə və çıxarlarıylə ilgili bilgiler də yer alır. V. Minorski “Təzkirətül-Müluk”ə açıqlanması çətin və qarışıq ifadələri sıx-sıx dönəmin səyyahlarının Şardenin, Kaempferin, Du Manın, Sansonun, dAlessandrinin əsərlərindən gətirdiyi örnəklərlə açıqlayır. V. Minorski bu əsərin büdcə bölümündəki bilgilerin bənzərinə dönəmin İngiltərəsi üçün qaynaqlarda rastlanmadığına diqqət çəkərək “Təzkirətül-Müluk”ün önəmini anladır.²

Mirzə Məhəmməd Mehdi Kövkəbi Astrabadi (bütöv adı Nizaməddin Məhəmməd Hacı əl-Hüseyn əs-Səfəvi) Astrabadda anadan olmuşdur. Onun mənşəcə Səfəvilər nəslindən olduğu məlumdur. Mirzə Mehdi Səfəvi şahlarından sonra hakimiyyətə gələn Nadir şah ilə ilk dəfə nə vaxt görüşdüyünü qeyd etmir. Belə ki, o Astrabadda doğulduğu üçün, tanınmış tarixçi L.Lokkart özünün “Nadir şah” əsərində güman edir ki, bu müəllif əvvəl yerli Qacarların başçısı Fətəli xanın yanında qulluq etmiş, bəlkə də İran şahı Fətəli xanı 1726- cı ilin yazında II Təhmasiblə Saridə olan görüşündə müşayət etmişdi. Məlumdur ki, 1726- cı ildə və yaxud bir qədər sonralar Mirzə Mehdi II Təhmasibin sarayında müəyyən vəzifə tutmuşdu. Yəqin ki, özünün xidmətinin əvvəllərində şahın yanında rəqəmlər katibi vəzifəsində (şah əmrçisi) və ya şahın katibliyinin (dəftərxanasının) xəttatı, daha sonralar Münşi-əl – məmalik (dövlət katibi) vəzifəsini yerinə yetirmişdir. İrandakı rus diplomatik nümayəndələri onu dövlətin birinci naziri adlandırmaqda əsassız deyildilər. Sonrakı məlumata görə, 1738- ci ildə Mirzə Mehdi Nadirdən xan titulu alır. Yalnız 1736-cı ildə Nadirin tacqoyma mərasimindən sonra Mirzə Mehdi sarayın baş tarixçisi vəzifəsinə təyin olunur. Mirzə Mehdi bu yeni vəzifəyə çox münasib

¹ Mirzə Səmia. Təzkirət əl-müluk. Tehran, h. 1368, 140 s.

² Tadzirat Al-Muluk: A Manual of Safavid Administration (pp. 156-157) | V. Minorski

namizəd sayılırdı. Belə ki, o, keçmiş vəzifələrində sarayda baş verən bütün mühüm hadisələrdən xəbərdar idi. Onunla daim işgüzar əlaqələrdə olan Ost-Hind kampaniyasının nümayəndələri Mirzə Mehdini vicdanlı, düzgün və vacib adam sayırdılar.

Mirzə Mehdi yalnız öz tarixçilik işi ilə məşğul olmur, həm də bilavasitə sarayda katiblik və başqa vəzifələri də yerinə yetirirdi. Onun vəfatı ilə bağlı dəqiq məlumat yoxdur. Yalnız hicri 1172 və ya 1173(1758/59 və ya 1759/60) - illərə qədər yaşadığı haqqında məlumatlar var.

XVIII əsrin I yarısında yaşamış görkəmli miniatürçü rəssam, tarixçi Mirzə Mehdi Astrabadinin əsərlərindən Şərqdə və Avropada ən geniş yayılanı “Tarixi-i Nadiri” əsəridir. Nadir şahın İranda və Orta Asiyanın qərb hissəsində hakimiyyəti dövrü öz əksini Mirzə Mehdi Astrabadinin “Tarix-i Nadiri” bəzən də “Tarix-i cahanqoşa-ye-Nadiri” adlanan tarixi əsərində tapmışdır. Bu əsərdə siyasi hadisələrlə yanaşı, sosial- iqtisadi məsələlər də bütün təfərrüatı ilə təsvir olunmuşdur. Məzmun etibarilə bu əsər həm də hərbi tarix, daha dəqiq desək, ordunun hərbi yürüşləri, qalaların mühasirəsi və hücumlar haqqında hərbi məcmuədir. Məzmunun əsas qayəsi şah və onun qələbə əzmlı ordusunun təsvirindən ibarətdir. Ədəbi cəhətdən savadlı, münşi titulu alan Mirzə Mehdi Astrabadi həm də Nadir şahın şəxsi katibi vəzifəsini daşımışdır. Buna görə o, bütün siyasi hadisələrdə, bəzən isə Nadir şahın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi də iştirak edirdi.¹

Məhəmməd Kazım 1720-ci ildə Mərv şəhərində anadan olmuşdu. Xorasanda yaşayan avşarların arasından çıxmışdı. Atası Nadir şah Qırxlı-Avşara (22 oktyabr 1688 – 19 iyun 1747) xidmət etmişdi. Şahın əmri ilə İbrahim xan Qırxlı-Avşarın başçılığı altında Mərv bəndinin qurulmasında yaxından iştirak etmişdi. İbrahim xan Azərbaycana bəylərbəyi təyin olunmuş, işi ona buraxıb Təbrizə getmişdi. O, təkbaşına tikintini davam etdirmiş, uğurla başa

¹ Мехди-хан Астрабадский. Джахангуша-йи Надири, Тегеран, 1962 (на перс. яз.)

çatdırmışdı. Buna görə ənam olaraq şahdan 50 tımən almışdı. Sonra Azərbaycana, İbrahim xanın yanına yollanmışdı. 1737-ci ildə vəba xəstəliyindən vəfat etmişdi.

Məhəmməd Kazımın uşaqlıq illəri Mərvdə keçmişdi. Gənclik illərində Məşhədə yollanmış, Seyid Mir Şəmsəddin Əli Mazandarəninin yanında, mədrəsədə oxumuşdu. Çalışqanlığına baxmayaraq yaxşı təhsil ala bilməmişdi. Öz üzərində səylə çalışmağa başlamış, tarix kitablarını dərindən oxumuşdu.

Məhəmməd Kazım yardım üçün İbrahim xana müraciət etmiş, ondan müsbət cavab almışdı. Bir müddət Azərbaycanda qalandan sonra atası kimi Nadir şahın tapşırıqlarını yerinə yetirməyə başlamışdı. 1737-ci ilin sonunda kürdlərin Marağa şəhərindən sürgün edilməsinə rəhbərlik etmişdi.

Məhəmməd Kazım sonra Mərvə dönmüş, yerli bəylərbəyin yanında xidmət etmişdi. Sonra Nadir şahın Xivə və Buxara yürüşlərinə qatılmış, dəftərxanada məmur kimi çalışmışdı.

Məhəmməd Kazım 1740-cı ildə Mərvın vəziri olmuşdu. Elə həmin ildə də məşhur “*Nameyi-alam-arayi-Nadiri*” adlı əsərini yazmağa başlamışdı.¹

¹ Мухаммед Казим. Нама-йи алам ара-йи Надири, т. I. М., Изд-во восточной литературы, 1960.

III BÖLMƏ

ƏDƏBİ ƏSƏRLƏR OGUZ - TURKMAN TARIXİNİN QAYNAĞI KİMİ

Əski Türk-Türkmən dilində yazılmış ən qiymətli qaynaqlardan biri Mahmud Qaşğarlının Divan-i Lügat-it Türk (Türk boylarının və şivələrinin divanı) adlı əsəridir. Mahmut 11. yy.da Kaşgarda doğmuşdur. Kəndi söylədiklərinə görə O, Karaxanlı Əmiri Masra İbn Alinin akrabalarındandır. Kaşğarlının babası Issık Gölün günəy sahasında yaşamışdır. Kaşğarlı kəndini gəliştirmək üçün Orta Asiya və İrani dolaşmışdır. Uzun sürə Bağdadda qalmışdır. Divan-ı Lügatit Türkünü 1072-1074 yıllarında yazmışdır. O Türk boyları haqqında dərin bilgiyə sahiptir. Kaşğarlı da əsərində Oğuz folklorundan uzun uzun bahsetmişdir. Lügatit günümüzədə də Türkmən dilində istifadə olunan bir çox atasözü yer almaktadır.

Təsnifat baxımından narrativ qaynaqlar silsiləsinə aid olmasalar da, ədəbi-bədii əsərlərin tarixi mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq “Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarının, Xoca Əhməd Yəsəvi, Məhtimqulu kimi ədiblərin əsərlərini tarixi araşdırmalara cəlb etməyin vacib olduğunu da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

“*Kitabi-Dədə Qorqud*” türkmənlərin tarixi qaynağı kimi. Bir qəhrəmanlıq abidəsi kimi KDQ türkmən ziyalıların diqqətini əsrin əvvəllərində cəlb etmişdir. 1915 ildə qazax-türkmən məktəbliləri üçün tərtib olunmuş ilk oxu kitabına daxil edilmiş bir rəvayətdə türkmən adının mənşəyi KDQ qəhrəmanı Salur Qazanla əlaqələndirilir. Ancaq, Türkiyə və Azərbaycanca nisbətən türkmən mütəxəssisləri tərəfindən eposun əsaslı elmi araşdırılmasına xeyli sonralar, 1940 illərdən başlanmışdır.

Bu sahədə ilk təşəbbüs mərhum alimlər Əhməd Axundov, Məti Kosayev və Bəyməhəmməd Kərriyevin adı ilə bağlıdır.

Türkmən folklorunun və klassik ədəbiyyatın araşdırıcısı olan Əhməd Axundov “Qorqud Atanın kitabı” adlı məqaləsini hələ 1942 ildə yazmışdır (“Sovet ədəbiyyatı” jur. sayı 11, 1942). Məqalə təkrar “Türkmənistan” qəzetində 1994 ildə nəşr edilmişdir.

İki il sonra Məti Kosayev “Qorqud Ata” eposunun 10 boyunu (“Sovet Ədəbiyyatı” jurnalı, 1945), eyni adlı məqaləsini “Sovet Türkmənistanı” qəzetində (7.VII.1945) çap etdirmiş, hətta bəzi boyları orta məktəb dərsliklərinə daxil etdirməyə nail olmuşdur. Alimin 1946 ildə SSRİ EA-nın Türkmənistan filialının elmi xəbərlərində (№ 3, 4) “Qorqud Ata” kitabı haqqında yazıları nəşr edilmişdir. Daha sonra o, B.Karriyevlə birlikdə KDQ abidəsini bütövlükdə Türkmənistan SSR-nin 25 illiyinə hədiyyə olaraq nəşrə hazırlamış, ancaq bu nəşr müəlliflərə sevinc gətirməmişdir.

Azərbaycanda olduğu kimi Türkmənistanda, eləcə də keçmiş Sovetlər imperiyasının tərkibində olan digər türk respublikalarında xalqların tarixi mübarizələrini və qəhrəmanlıq ruhunu tərənnüm edən qədim Oğuz eposları “Manas”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Yusif-Əhməd”, “Gül-bülbül” və b. abidələr 1951-ci ildə Moskvanın göstərişi ilə “zərərli”, “burjua millətçiliyini təbliğ edən əsərlər” sayılaraq qadağan edilmiş, nəşri və təbliği dayandırılmışdı.

Türkmənistan KP MK-da ideoloji katib işləmiş Ə.Şıxmuradovun “Türkmenskaya İskra” qəzetində nəşr etdirdiyi (16.IX.51) “Qorqud eposu türkmən xalqına yabançıdır”, “Korkut Ata” mürtəcə və qeyri-xəlqi eposdur” (1951), “Zəmanəmizə layiq əsərlər yaradaq” (1951), “Epos və onu nəşr edənlər ifşa olundu” (1952) kimi böhtan dolu məqalələrində öz xalqına, onun mənəvi və mədəni abidələrinə, qabaqcıl ziyalılarına qarşı amansız, sərt və düşmən mövqedə daynadığı bəlli olur.

1956-cı ildən sonra zərərli sayılan əsərlərin, o cümlədən KDQ eposunun üzərindən yasaqlar götürüldükdən sonra dastanların araşdırılmasının yeni dövrü başladı.

1957-ci ildə Daşkənddə şərqşünasların türk xalqlarının folklor yaradıcılığına həsr olunmuş geniş elmi konfransı çağırıldı. Bu konfransda digər məruzə çilərlə yanaşı Azərbaycanın görkəmli dilçi

alimi, prof. Ə.Dəmirçizadənin KDQ eposu haqqında elmi məruzəsi dinlənildi. Eyni zamanda türk xalqlarının folklor abidələrinin yeni istiqamətləri və bu sahədə gələcək elmi əməkdaşlıqlar müəyyənləşdirildi. Türkmən alimləri əvəzsiz folklor abidələrinin, o cümlədən KDQ-nin araşdırılmasına yenidən qayıtdılar.

1963-cü ildə M.Kosayev “Türkmən tarixinin kəbir (böyük) məsələləri” adlı məqaləsini nəşr etdirir. Müəllif məqalədə yeni aşkar etdiyi “Şahsənəm və Qərib” dastanının Çovdır versiyasından, bu versiyanın “Aypara” bölməsindən bəhs edir. Burada Şahsənəm sevgilisi Qəribi xəta-bələdan hifz etməyi, onu qorumağı Qorqud Atadan xahiş edir.

Folklorçu Ata Rəhmanov hələ gənclik illərində müəllim işlədiyi dövrdə topladığı eposun 16 bölmədən ibarət yeni variantını tədqiqat obyektinə çevirdi. Bu bərdə o ilk dəfə dünya xalqlarının antropoloq və etnoqraflarının Moskvada keçirilən VII konqresində “Korkut Ata” eposunun folklor variantları” mövzusunda məruzəsi ilə çıxış etdi¹. Həmin konqresdə türkmən alimi V.A.Basilov da məruzə etmişdir. Məruzənin mətni (“K voprosu qenezisa Korkut Ata”) 1964 ildə Moskvada “Nauka” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

Bu illərdə A.Rəhmanovun Türkmənistan EA-nın xəbərlərində (Aşxabad, 1966) “Çovdır baxşıları” adlı məqaləsi nəşr edildi. Məqalədə türkmən baxşılarının yaradıcılığında Korkut Ata mövzusunun geniş yer tutduğu açıqlanır. Həmçinin keçmiş ittifaqın folklorşünas alimlərinin iştirakı ilə (23.11.1967) Aşqabadda keçirilən elmi yığıncaqda “Korkut Ata” eposunun türkmən-Çovdır variantında türkmən xalqının etnogenezisi boyunca oğuzlar haqqında məlumat” mövzusunda Ata Rəhmanovun geniş məruzəsi dinlənildi².

M.Kosayev “Ədəbiyyat barədə söhbət” (Aşxabad, 1972) məqaləsində “Şahsənəm və Qərib” dastanı üzərinə yenidən qayıdır.

¹ Mart, 1964. Məruzənin mətni Türkmənistan EA-nın xəbərlərində dərc edilmişdir. Aşxabad, 1967.

² Türkmənistan EA-nın elmi xəbərləri, Aşxabad, 1967.

Dastanın türkmənlərin el variantında “Beysenem və Qarıp” adlandığını bildirir. Dastanın “Aypara” bölməsində 12 bənddən ibarət qoşmada Salur Qazanın və Korkut Atanın adları məhəbbətlə çəkilir. Müəllif qoşmadan nümunələr gətirir.

**Atam Korkut söz sözlədi,
Akıl həm məni sazladı,
Ölüm çarəsin qezledi,
Ol aklı-kamal qalması...
Sataşmasın sana azqın,
İl-ulusun hanı Qazan?
Korkut Ata, pırım ozan,
Qarıbım sizqə tapşırdım.**

Türkmən mütəxəssislərinin araşdırmaları göstərir ki, KDQ boyları Anadolu, Azərbaycan, qazax, qırğız və b. soydaş xalqların folkloru, yazılı ədəbiyyatı, mədəniyyətində öz izlərini qoyduğu kimi, türkmənlərin yaratdığı tarixi, etnoqrafik abidələrdə, yazılı və şifahi ədəbiyyatda da silinməz izlər buraxmışdır.

Türkmən müəllifləri KDQ eposunun bəzi xarici nəşrlərinə də biganə qalmayıblar. Berdi Kerbabayev “Ədəbiyyat və sunqat” qəzetində (14.11.1971) çap etdirdiyi “Türkiyəyə səyahət” məqaləsində görkəmli türk alimi Ə.Cəfəroğlunun KDQ-dən bəhs edən yazısında bu abidənin XIII yüzildə Anadoluda yerləşən türkmənlər tərəfindən yaradılması barədə fikirlərinə öz münasibətini bildirir.

Filologiya elmləri doktoru A.Meredov “Ədəbiyyat və sunqat” qəzetində (Aşqabad, 10.X.1973) çap etdirdiyi məqaləsində İran alimi Mühəmmədzadə Sadiqin Tehranın “Bexod” jurnalında nəşs olunmuş “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı” adlı məqaləsi ilə bağlı müəyyən iradlarını bildirir.

Türkmən qorqudşünaslığında M.Kosayev, A.Rəhmanov, R.Rəcəbovla yanaşı EA-nın Mahtımqulu adına Ədəbiyyat institutununun alimləri A.Aşurov, mərhum Ə.Bəkmuradov,

X.Beyaliev adına Dilçilik institutun elmi əməkdaşı A.Annanurov, ədəbiyyatşünas T.Quzuçuyev kimi ziyalılar da KDQ boylarının müxtəlif aspektdə araşdırılmasına aid yazılarla çıxış etmişlər.

A.Bəkmuradovun “Korkut Atanın yaman dövrü” (“Ədəbiyyat və sunqat”, Aşqabad, 1988, həmçinin “Köroqlının ızları” kitabı, Aşxabad, 1988), A.Rəhmanovun “Korkut Ata və türkmən ədəbiyyatı”¹ məqalələrində türkmən ədəbiyyatşünaslığında KDQ-nin araşdırılmasının vəziyyəti işıqlandırılır.

R.Rəcəbovun (22.1.1988), A.Aşurovun (27.1.1989) “Ədəbiyyat və sunqat” qəzetində nəşr etdirdikləri elmi məqalələrində bir sıra diqqəti çəkən maraqlı məqamlar vardır. A.Aşurov belə fikirdədir ki, türkmən ədəbiyyatının və mədəniyyətinin tarixini dərindən dərk etmək üçün KDQ eposunu yaxşı öyrənmək lazımdır.

Türkmənistan KP MK 1989 ildə “KDQ eposunun yenidən nəşr edilməsi” barədə rəsmi qərar qəbul edir. Qərara əsasən M.Kosayevin 1951 ildə nəşri dayandırılan kitabı 1990 ildə yenidən nəşr olunur. Kitab filologiya elmləri namizədi K.Amangəldiyevin tədqiqatı və mərhum prof. M.Kosayevin 1950 ildə yazdığı 18 səhifəlik ön sözlə başlayır. Ön sözdə əsasən KDQ boylarının tədqiq tarixi və aparılmış araşdırmalar barədə müfəssəl məlumat verilir. Bu sahədə V.V.Bartoldun xidmətləri qeyd olunur. İlk İstanbul nəşrinə (1915) toxunulur. Boyların təhlili üzərində dayanan müəllif onların Türkmənistan arealı ilə bağlılığına aid misallar gətirir.

M.Kosayev kitabın nəşrində “Drezden” və “Vatikan” nüsxələrini əsas götürdüyünü qeyd etsə də, bu nüsxələrin dili ilə müqayisədə türkmən nəşrinin dili bütövlükdə müasir türkmən dilinin fonetik və morfoloji tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Daha doğrusu, belə demək mümkünsə, kitab KDQ eposunun türkmən dilinə tərcüməsidir. Maraqlıdır ki, M.Kosayev hətta boylarda olan şəxs adlarını da dəyişdirmiş, Dirsə əvəzinə Derse, Quyan (Səlcuq) əvəzinə Qoyan (Səlcuq), Salur əvəzinə Salır, Qaragünə əvəzinə

¹ “Yaşlıq” jurnalı, Aşqabad, 1989, № 1.

Qaraqona, Uşun qoca əvəzinə Ovşan qoca, Banu Çiçək əvəzinə Banu Çeçək, Basat əvəzinə Beset və s. kimi yazmışdır.

M.Kosayev nəşrində yol verilən dil xətalalarına baxmayaraq A.Rəhmanov və digər folklorşünaslar tərəfindən müxtəlif vaxtlarda toplanmış el variantlarının (“Eke göz”, “Törel beq”, “Bamsı Beyrək”, “Salır”, “İqdir”, “Salır Qazan və itemcek”) kitabına daxil edilməsi müsbət haldır.

Son illər A.Rəhmanovun “Korkudun qəbrini qızılıqı” (1989), N.Canbistayevin “Xarxut Ayliye” (1989), Ata Rəhmanovun “Korkut Ata” eposu və türkmən ədəbiyyatı” (1989), Aba Qılı çdurduyevin “Qız anadan görməsə və yaxud “Korkut Ata eposunda qadın” (1989), “Qəhrəmanlıqla yoğrulmuş əsər” (1989), Amangül Karrıyevin “Türkmən romantik dastanlarında qadın” (1990) məqalələri, A.Qılıçdurduyevin “Korkut Ata” monoqrafiyası (1990), Rəhman Rəcəbovun KDQ-dən bəhs edən “Qədim türkmən ədəbiyyatı” (1991) əsəri nəşr olunmuşdur. KDQ boylarının Ata Annanurov və Toylu Quzuçuyev tərəfindən hazırlanmış yeni nəşrləri (“Sovet ədəbiyyatı” jurnalı, 1989, “Kitabi Dədəm Korkut” 1995) M.Kosayevin 1951 ildə qadağan edilən “Korkut Ata” kitabı təkrar-təkrar (1990),

Türkmənistan müstəqilliyini qazandıqdan sonra hər hansı bir ideologiyadan asılı olmadığından bir çox qadağaların üstündən pərdə götürülmüşdür. Qədimdən Xoca Əhməd Yəsəvi kimi vəlilərin adını söyləmək belə qadağan idi. Müstəqillik bu cür təhlikələri ortadan qaldırmışdır.

Xoca Əhməd Yəsəvi 1105-ci ildə bir vaxtlar tarixə minlərlə qəhrəman sərkərdə və dövlət xadimi bəxş etmiş qıpçaq türklərinin yaşadığı Dəşti-Qıpçaq çöllərindəki Sayram şəhərində (indiki Qazaxıstan) anadan olub. O, Buxarada yaşamış olan Xoca Yusif Həmədanının şagirdi idi. Xoca Əhməd Yəsəvi, bəzi qaynaqlarda türkmənlərin Ata, bəzilərində isə Yazır boyundan olaraq zikr edilməkdədir.

Türkmənistanda “*Xoca Əhməd Yəsəvinin hikmətləri*” adlı kitab 1992-ci ildə dərc edilib. Türkmənlər də ona vəli deyirlər.

Hətta uşaqlar Ramazan ayının birinci, ikinci gecəsi, yəni ay doğduqda müsəlmanların evlərinə gedərək “Mədinədə Məhəmməd, Türkistanda Xoca Əhməd, verənin oğlu olsun, verməyənin qızı” deyərək ramazan ayını qeyd edərlər.

Qeyd edək ki, bəzi araşdırmaçılara görə, Xoca Əhməd Sayramda deyil, Yəsi (indiki Türkiстан) adlanan yerdə anadan olub və onun özünə Yəsəvi ləqəbi götürməsi də bununla əlaqədardır. Amma bu ehtimalı hələlik sübut etmək mümkün olmayıb. Onu da deyək ki, Xoca Əhməd Yəsəvinin doğulduğu il və ay dəqiq bilinmir. Ancaq onun ailədə ikinci övlad olduğu, bacısı Gövhər Şahnazdan sonra dünyaya gəldiyi məlumdur. Atası o dövrün tanınmış adamlarından olan İbrahim Ata (Şeyx İbrahim), anası sayramlı Musanın qızı Ayşə Xatun idi. Dünyaya yeni gələn körpəyə Əhməd adını verdilər və o hələ uşaq ikən Xoca Əhməd adı ilə tanınmağa başladı. Bunun da səbəbi vardı, belə ki, Xoca Əhmədin əcdadları İmam Məhəmməd bin Əlinin nəslindən gələnlərdən hesab olunurdular. Ona görə də Sayram şəhərində adıçəkilən müqəddəs zətin nəslindən gələnlərə həcə (xoca) deyilirdi və onların adlarının qabağına bu ad əlavə olunurdu. Sayram XI əsrdə Qərbi Türkiстанın ən önəmli mədəniyyət və elm mərkəzlərindən biri idi. Bu şəhər həm də o dövrdə İsficab və ya Ağşəhər adları ilə də tanınırdı. Xoca Əhməd hələ kiçik yaşlarında olarkən atası da, anası da vəfat edir. Ona görə də bacısı ilə birlikdə Yəsiyə gələrək, buradakı qohumlarının himayəsinə sığınirlar. Balaca Əhməd ilk təhsilini də Yəsədə almağa başlayır. O dövrdə Yəsədə Türkiстанın böyük və ən nüfuzlu şeyxlərindən olan Arslan Baba adlı bir türk övliyasının təsəvvüf yurdu (məktəb və ya mədrəsə tipli dini təhsil ocağı) fəaliyyət göstərirdi.

Balaca Əhməd hələ uşaq ikən ətrafındakılara olduqca zəkali və qabiliyyətli bir uşaq təsiri bağışlayırdı. Balaca Əhməd olduqca təmiz və məntiqli danışığı ilə ən yaşlı adamlara belə özünü sevdirməyə başlamışdı. Bu da tezliklə onun adının dildən-dilə düşməsi və Yəsədə məşhurlaşmasına gətirib çıxardı. Balaca Əhmədin soracağı Şeyx Arslan Babaya çatanda dərhal onun

dodaqlarında xoş bir təbəssüm göründü, çöhrəsinə sanki göydən nur ələndi. Bu da səbəbsiz deyildi. Bir rəvayətə görə, Şeyx Arslan Baba 400, digər bir rəvayətə görə isə 700 il yaşayıb. Onun Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.v.) səhabələrindən olduğu rəvayət edilir. Başqa bir rəvayətə görə, günlərin birində Kainatın Günəşi son Peyğəmbərimiz Arslan Babanı yanına çağıraraq, ona bir xurma vermiş və onu 300 il sonra dünyaya gələcək “ümmətimin zübdəsi” adlandırdığı Əhməd Yəsəviyə verməyi əmr edibmiş. Sonra da Əhmədin harada dünyaya gələcəyi yeri ona nişan verərək, Sayrama göndərib və onun tərbiyəsi ilə məşğul olmasını tapşırıb. Arslan Baba Sayrama yaxın bir yer hesab edilən Yəsədə məskən salaraq, Əhməd Yəsəvinin dünyaya gəlişini gözləməyə başlayıb. Ona görə də balaca Əhmədin sorağı ona çatanda bu zatın dodaqlarında təbəssüm göründü və çöhrəsinə nur ələndi. Artıq Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) tapşırığını yerinə yetirməyin, balaca Əhmədin tərbiyəsi ilə məşğul olmağın və Kainatın Günəşinin verdiyi əmanəti, xurmanı sahibinə çatdırmağın vaxtı yetişmişdi. Bununla əlaqədar Əhməd Yəsəvi sonralar yazdığı “Divani-hikmət” adlı əsərində yazır: “7 yaşımda ikən Arslan Babaya salam verdim. Ona: “Haqq Mustafa əmanətini sahibinə çatdırın”, -dedim. Həm də o vaxt min bir zikrimi tamamladım. Nəfsim iradəmin əmri altına girdi və mən laməkana yüksəldim”.

Onun bu sözlərindən sonra Arslan Baba Həzrəti Peyğəmbərin (s.ə.v.) əmanəti olan xurmanı balaca Əhmədə verir.

Bununla əlaqədar yenə də xalq arasında gəzən rəvayətə görə, Arslan Baba Həzrəti Məhəmmədin (s.ə.v.) verdiyi digər bir hədiyyəni - xirqəni (əba) Əhmədə geydirərək onun tərbiyəsi ilə məşğul olmağa başlayır. Ümumiyyətlə, Arslan Babanın özü barəsində də çoxlu sayda rəvayətlər mövcuddur. Onun Daşkənddə anadan olduğu və o dövr üçün olduqca mükəmməl dini təhsil aldığı, İslam elmini mükəmməl bildiyi, Qurani-Kərimi dərinləndirən mənimsədiyi və onun hər kəlməsinin dəqiq elmi, dini təfsirini verdiyi rəvayət edilir. Bu müqəddəs zatın da anadan olduğu il və ay dəqiq məlum deyil. O dövrdə İslam dininin türkünəstanlılar arasında

yayılmasında və onun təhrif edilmədən xalqa çatdırılmasında əvəzsiz xidmətlər göstərib və xalq arasında böyük nüfuza və təsirə malik olub. Ona görə də hər yerdə hörmət və məhəbbət əlaməti olaraq “Baba” deyə çağırılıb. Bu böyük insan Türkünün o dövrdə elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri hesab edilən məşhur Otrar şəhəri yaxınlığında vəfat edib və orada da dəfn edilib. XII əsrdə məzarı üzərində böyük bir türbə tikilib. Bu türbə əsrlərlə insanların ziyarət yeri olub. XIX yüzillikdə yerli əhali onun dağılmaqda olan türbəsini yenidən bərpa edib.

Arslan Baba bir müddət Əhmədin tərbiyəsi ilə məşğul olur və vəfat edir. Amma o, vəfat edənə qədər Əhmədin kamil bir insan kimi yetişməsinə və İslam elmlərinə yiyələnməsinə nail ola bilir. Arslan Babanın bu əvəzsiz əziyyətlərini Əhməd Yəsəvi ömrünün sonuna kimi göz yaşları ilə xatırlayıb və ustasını son nəfəsinə qədər unutmayıb. Arslan Babanın vəfatından sonra Əhməd Yəsəvi təhsilini tamamlamaq məqsədi ilə Buxaraya gedir və burada məşhur Şeyx Yusif Həmədanidən dərslər alır. Əslən Azərbaycan türkü olan Cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhərindən Buxaraya köç edən Yusif Həmədani də Əhməd Yəsəviyə Arslan Baba kimi sevrək, onun kamil bir insan kimi yetişməsi üçün əlindən gələni edir. Məhz bu iki zatın tərbiyəsi və onlardan öyrəndiyi elm nəticəsində Əhməd Yəsəvi çox gənc ikən bütün Türkünstanda məşhurlaşmağa başlayır. Bunun da nəticəsi olaraq, o dövrdə minlərlə insan onun ziyarətinə gəlməyə, əllərini öpməyə can atır.

Əhmədin ustası, piri-mürşid kimi məşhur olan Yusif Həmədani də vəfat edir və bundan sonra bir müddət Buxarada qalan Əhməd Yəsəvi doğma yurda, Yəsiyə dönür. Söylənənə görə, onun bu dönüşünə səbəb də İlahidən aldığı bir işarə olur.

Məhdumqulunun anadan olduğu və vəfat etdiyi il dəqiq məlum deyil. Məhdumqulunun əlyazmalarına və xalq arasında dolaşan rəvayətlərə inansaq, onun 18-ci əsrin 20-ci illərinin sonlarında və ya 30-cu illərinin əvvəllərində indiki Türkmənistanın Qara Qala rayonundakı Hacı Qovşan kəndində anadan olduğunu ehtimal etmək olar. Hacı Qovşan kəndi Ətrək (Ətürək) çayı

vadisində yerləşirdi. Onun ailəsi Göylən (Göklən) tayfasının Qərkez soyunun Kışık qolundan idi. Bu tayfa əsasən oturaq əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olur və bu yolla ailələrini dolandırırdılar.

Nurməhəmməd Əndəlib (1660-1740) türkmən ədəbiyyatı tarixinə dastan eposunun banisi kimi daxil olub. Şair folklor süjetlərindən istifadə edərək "Leyli və Məcnun", "Yusif və Züleyxa", "Baba Rövşən" və s. kimi ölməz romantik dastanlar yaradıb. Onun şeirlərinin çoxu bəxşi və nəql edənlərin repertuarına daxil olmaqla xalq mahnısına çevrilib. Əndəlibin dastanlarının əsas leytmotivi yüksək humanizm və vətənpərvərlikdir. Özünün "Nəsimi" poemasında o, insanlığı ən yüksək dəyər verən XIV əsr şairi Nəsiminin faciəli həyatından danışır. Əndəlib özünün digər əsərində - "Çigir"də kənd zəhmətkeşinin çətin əməyindən danışır. O, xalq deyimlərinə və əfsanələrinə, eləcə də nadir mənbələrə əsaslanan "Oğuznamə" poeması, "Məlikə Mehrinigar" əsəri və gözəl lirik şeirlərin müəllifidir.

Məhdumqulu Dövlətməmməd oğlu Fəraği 1733-cü ildə, müxtəlif türkmən tayfalarının yaşadığı Kopetdağın ətəyində, Atrak çayının hövzəsində yerləşən Hacı Qovuşan kəndində anadan olmuşdur. Məhdumqulunun ailəsi oturaq Göklən tayfasının, Gerkez oymağının, Qışıq qoluna aiddir. Yetkin çağlarında Məhdumqulu özünə Fəraği ləğəbini götürüb. Erkən yaşlarından ərəb və fars dilində kitab oxumasını, atasının zəngin kitabxanasına borcludur. Bundan başqa Məhdumqulu uşaqlıqdan zərgərlik və dəmirçiliklədə məşğul olub.

Məhdumqulunun atası o dövrdə türkmən ellərində tanınmış şair və məşhur dini mütəfəkkir olan Dövlət Məmməd Azadi (1700-1760) idi. Məhdumqulunun mənsub olduğu soy türkmənlər arasında xüsusi hörməti ilə tanınan Göylən tayfasından idi. Məhdumqulunun uşaqlıq illəri Gürcan və Ətrək çayları ətrafında keçib. O, əvvəlcə, atasının dərslərini kənd məktəbində (mədrəsədə) ilk təhsilini alıb. İlk günlərdən də məktəbdə xüsusi istedadı ilə seçilirdi, onun dünyaya baxışı digər həmyaşıdlarından köklü şəkildə fərqlənirdi, dərslərdə hərdən özünə dalması və ruhən Haqq dünyasına

qovuşması, bütün varlığı ilə ona yönəlməsi vardı. O, qısa müddətdə dərsləri mənimsəyərək ibtidai məktəbi başa vurdu. Bundan sonra bir müddət digər türkmən həmyaşıdları kimi təsərrüfat işlərində atasına kömək etməyə, qoyun, mal otarmağa, əkin-biçin işləri ilə məşğul olmağa başladı. Sonralar Məhdumqulu zərgərlik peşəsini də öyrəndi və bu sahə üzrə mahir bir usta kimi şöhrət qazandı. Amma atası onun təhsilini davam etdirməsində maraqlı idi. Gənc Məhdumqulu da türkmən çöllərindən dünyaya açılmaq, obrazlı şəkildə desək, türkmən çöllərində doğan günəşin harada batmasını görmək və bunun üçün elm dəryasının dərinliklərinə baş vurmaq, biliyini artırmaq istəyirdi. Ona görə də, əvvəlcə, o, atasının razılığı və xeyir-duası ilə Kərki şəhərində təhsilini davam etdirdi. Təxminən 1753-cü ildə Məhdumqulu Kizil Ayak qəsəbəsindəki müqəddəs Baba İdrisin dəfn olunduğu sərdabə ilə yanaşı fəaliyyət göstərən mədrəsədə təhsil almağa başladı. O burada 1 il təhsil aldı. Lakin burada oxuduqları və öyrəndikləri onun üçün azlıq edirdi. Ona görə də 1754-cü ildə gənc Məhdumqulu Buxaraya gedərək, buradakı məşhur Kokeltaş mədrəsəsində təhsil almağa başladı. Kokeltaş mədrəsəsində oxuduğu illərdə Məhdumqulu Suriyadan olan Nuri Kazım ibn Bahar adlı türkmənlə tanış oldu. Nuri Kazım öz dövrünün məşhur simalarından idi. O, ali təhsil almışdı və İslam dininin əsaslarını, İslam hüququnu çox yaxşı bilirdi. Ona görə də xalq onu Mövlana adı ilə çağırırdı. O, bu yüksək ada layiq görülən çox az adamlardan biri idi.

Nuri Kazımla tanışlıq Məhdumqulunun dini, ruhi və mənəvi dünyagörüşünün formalaşmasında önəmli rol oynadı. O öz mənəvi ustadı Nuri Kazımla birgə səyahətə çıxdı. Məqsədi ətrafda yaşayan xalqlarla daha yaxından tanış olmaq, həm də öz biliyini və dünyagörüşünü daha da artırmaq idi. Məhdumqulu Nuri Kazımla birgə Özbəkistanı, Qazaxıstanı, Tacikistanı gəzdi, sonra isə oradan Əfqanıstan və Hindistana getdi. O, gəzdiyi yerlərin məşhur elm və din rəhbərləri ilə görüşür, onlarla müxtəlif sahələr üzrə fikir mübadiləsi edirdi. Bu da onun mənəvi cəhətdən kamil bir insan kimi formalaşmasına böyük təsir göstərirdi. 1757-ci ildə onlar

səyahətlərini başa vuraraq, Xivəyə gəldilər. Xivə də həmin dövrdə Osta Asiyanın məşhur elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri hesab edilirdi. Burada çoxlu sayda mədrəsələr vardı və bu mədrəsələrdə o dövrün ən tanınmış alimləri dərs deyirdilər. Məhdumqulu Xivədə Xan Şirqazi tərəfindən inşa edilən mədrəsədə təhsil almağa başladı. O dövrün varlı ailələrinin övladları da mədrəsədə təhsil alırdılar. Məhdumqulu burada öz təhsilini tamamladı. O daha bir müddət Xivədə qalmaq istəyirdi. Lakin 1760-cı ildə atası rəhmətə getdi və Məhdumqulu doğma Türkmənistanı qayıtmağa məcbur oldu. Amma vətənə qayıtması ona yeni bir dərd də gətirdi. Atasının ölümü ilə bağlı qüssə və kədər içində olan Məhdumquluya bir mənəvi zərbə də illərlə sevgisini ürəyində gəzdirdiyi Mənli adlı qızın başqa birisinə ərə verilməsi ilə dəydi. Mənlinin valideynləri qızları üçün böyük miqdarda başlıq tələb edirdilər. Bu başlığı vermək üçün Məhdumqulunun maddi imkanı yox idi. Ona görə də Mənlini başqa birisinə zorla ərə verdilər. Sevgilisini ömrünün sonuna kimi unuda bilməyən Məhdumqulu onun eşqinə şeirlər yazmağa başladı. Bu şeirlərində isə o Fəraqi (sevgilisindən ayrılan) imzası ilə çıxış edirdi.

**Cahanı yandırdı odun,
Qaçar oldu yaxın-yadın,
Məhdumqulu, sənin adın,
Olsun indi qoy Fəraqi**

Məhdumqulunun ən yaxşı məhəbbət şeirləri də məhz Mənliyə, onun həsrətinə həsr edilib. Bu şeirlərin hər birində Məhdumqulunun ürəkləri indi də yandıran, göynədən, insanın ruhunu sızladan əzabları, sonsuz kədəri var:

**Elləri var toy-düynlü,
Soyuq sulu, göy çəmənli,
Eli - Göylən, adı - Mənli,
Nazlı dildardan ayrıldım**

**Pərdə çəkib üzlərimə,
Rəvac verib sözlərimə,
Məhdumqulu, gözlərimə
Bircə Mənli xan görünər.**

**Atan bağı daş olsun,
Anan gözü yaş olsun,
Min bəlaya tuş olsun
Yarı yardan ayıran**

Yuxarıdakı bu yangılı şeirləri ilə Məhdumqulu XVII əsrdə yaşayan Azərbaycanın böyük haqq aşiqi Sarı Aşığı xatırladır. Sarı Aşığın da istədiyi qızı - Yaxşını ona verməmişdilər və o, əlində saz gecə-gündüz Yaxşı deyib nalə çəkirdi:

**Mən Aşıq tərsinə qoy,
Tər-təni tərsinə qoy.
Yaxşını qibləsinə,
Aşığı tərsinə qoy.**

İndi də Sarı Aşıqla eyni kökdən, eyni soydan olan Məhdumqulu Xəzərin o tayında, Sarı Aşıqdan 100-150 il sonra ilk eşqin yangısı ilə “Mənli” deyib göz yaşları tökür, onu addımbaşı xatırlayır, unuda bilmirdi.

**Fani cahan İrəmdir, sən ol bostanın gülü,
Mən ki fəqir vabəstə, qəfəs içrə bülbülü,
Gül ruyində niqabdır ol Leylinin sünbülü,
Nə səbəbdir, xorlarsan mənim kimi zəlili,
Ol camalın eşqində oldum divanə, Mənli.**

**Mənli xanım alıb getdi cismim içrə canımı,
Sormadan iqbali fələk yaptı hicran donumu,**

Bir nakəsə bəxş eyləmiş fələk Mənli xanımı,

**Dəydi sərə, getdi huşum, neyləyim, biçarəyəm.
Məhdumqulu aləm içrə, bütün canan həm gözəl,
Hamısı bir kənizdir, Mənli xana bənzəmz.**

Amma ona dərd dərd üstündən gəlməkdə idi. Məhdumqulunun iki qardaşı düşməyə əsir düşmüş və orada ölmüşdülər. Məhdumqulu öz şeirlərinin bir hissəsini də qardaşlarının ölümünə həsr etmiş və bundan doğan kədərini misralarına köçürmüşdü. Gənc Məhdumqulu dərdlərini unutmaq, ovunmaq məqsədi ilə sevməyi bir qadınla ailə həyatı qurmağa məcbur oldu. Amma o heç cür Mənlini, ilk sevgisini unuda bilmir, yazdığı şeirlərin hər misrasında, hər sözündə həsrətlə onu anırdı. Yeni ailə izdivacından Məhdumqulunun Sarı və İbrahim adlı iki oğlu oldu. Amma bu uşaqların biri 7, digəri isə 12 yaşında dünyasını dəyişdi və bununla da Məhdumqulunun dərdi üstünə daha bir dərd gətirdi. Şeirlərindən hiss edilir ki, Məhdumqulunun sevməyib evləndiyi həyat yoldaşı ilə münasibətləri heç də yaxşı olmayıb. Belə ki, Məhdumqulunun şeirlərində bununla bağlı kifayət qədər faktlar var. Məsələn, şeirlərində o, gənclərə sevməyi qızla ailə qurmağı məsləhət görmür. Üstəlik, o, gənclərə məsləhət görür ki, ömür-gün yoldaşı seçərkən qadının əslinə baxsınlar. Çünki zatında nakəslik olan, əslı-soyu olmayan qadınlar ailəni xaraba qoyar, ərin gündüzünü gecəyə döndərər, onun ömrünü zay edər.

**Məhdumqulu, kimsə bilməz batını,
Evlənsəniz, baxıb alın zatını,
Yiyəm görkəzməsin yaman xatını,
Adam özün bilməz, xam xəyal olar.**

O, bununla əlaqədar yazdığı şeirlərində pis qadının əlindən dada gəldiyini dolayı yolla bürüzə verir. Məsələn, haqq aşiqi şeirlərinin birində “Pis xatın başa möhnətdir”, -deyir. Digər bir

şeirində isə o, pis qadını yaxşı ər üzərində ağır bir töhmətə bənzədir: “Yaman xatın yaxşı ərə, Sovulmaz töhmətə bənzər”. Onun digər şeirlərində də bu mövzu davam etdirilir. Məhdumqulu yana-yana deyir ki, “Yenə yaxşı bir igidə, Yaman xatın tuş olmasın”, “Tuş olsan yaman xatına, Ömrün ötər şər iləni”.

Məhdumqulu öz dərdlərini unutmaq üçün bir neçə dəfə səyahətə çıxıb. O, Manqışlaq yarımadasına, Həştərxana, Azərbaycana, oradan da Yaxın Şərqlərinə səyahət edib. O, bu səyahətləri zamanı yaralı quşu xatırladırdı.

Məhdumqulu öz dərdlərini unutmaq üçün bir neçə dəfə səyahətə çıxıb. O, Manqışlaq yarımadasına, Həştərxana, Azərbaycana, oradan da Yaxın Şərqlərinə səyahət edib. O, bu səyahətləri zamanı yaralı quşu xatırladırdı. Hara getsə, öz gülündən ayrı düşərək onun həsrəti ilə gecə-gündüz qəmli nəğmələr oxuyan bülbül kimi Mənli həsrəti ilə kədər dolu şeirlər yazırdı. Onun nakam eşqi üçün yazdığı şeirləri sanki göz yaşları ilə qələmə alınıb.

Məhdumqulunun türkmən şeirinə gətirdiyi ən böyük yenilik və xalqına göstərdiyi böyük xidmət onun xalq ruhunda, hər bir sadə türkmənin başa düşdüyü dildə yazmasıdır. Başlıcası isə bu idi ki, o, şeirlərində ərəb-fars sözlərini gen-bol işlətməkdən imtina etdi. Əvəzində xalqın başa düşdüyü ana dilində, özü də heca vəznində şeirlər yazdı. Xalq ruhunda, ana dilində yazdığı şeirləri ilə o bütünlüklə Yunus Əmrəni xatırladırdı. Sanki üstündən əsrlər ötəndən sonra Yunus Əmrə doğma vətənə qayıtmış, Məhdumqulunun simasında yenidən dünyaya gəlmiş, yazdığı ruhu oxşayan şeirləri ilə türkmənlərin azadlıqsevər qəlbinə bir məlhəm olmağa başlamışdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Məhdumqulu orta əsrlər Şərqi sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri olan Buxarada təhsil almışdı. Sonra isə o dövrdə Türk-İslam dünyasının elm və mədəniyyət ocağı sayılan məşhur Xivə şəhərindəki Şirqazi mədrəsəsində oxumuşdu. Şirqazi mədrəsəsində təhsil aldığı illər Məhdumqulunun həyatında böyük bir təsir buraxmışdı. O burada haqqın dərğahına gedən yolu tapmış və yazdığı həzin şeirləri ilə ruhən çoxlarına nəsib olmayan

zirvəyə ucalmışdı. Sonradan o, Şirqazi mədrəsəsində keçirdiyi səadət dolu günləri həsrətlə xatırlayaraq, onu şeirlərində sevə-sevə tərənnüm edirdi:

**Məkan tutub, üç il yedim duzunu,
Gedər oldum, xoş qal, gözəl “Şirqazi”.
Ötürdüm qışını, novruz-yazını,
Gedər oldum, xoş qal, gözəl “Şirqazi”.**

**... Məhdumqulu yığıb könül vəfasın,
Təzim etdi, kim çəkmişdi cəfasın,
Heç zaman unutmaz gözəl qapısın,
Gedər oldum, xoş qal, gözəl “Şirqazi”.**

(Şeirləri Azərbaycan türkcəsinə filologiya elmləri doktoru Ramiz Əskər uyğunlaşdırıb).

Məhdumqulu Xivə və Buxaradan elmi və ruhi dünyanın qapısını döyərək yazdığı şeirlərilə : “Mən də varam, gəldim, açın qapıları üzümə. Mən sizin bir parçanız, türkmənin qəlbində bulaq kimi çağlayan həyat nəğməsi, onun sazı və sözü, şirin nəğməsiyəm”, -deməyə başladı. Qəlbində həyat və uca ilahi eşq bulaq kimi çağlayan Məhdumqulu həmin dövrdə türkmənlərin haqq aşiqinə, nəğməkarına çevrilmişdi. Bu baxımdan o ruhən və mənən bir vaxtlar türkmən çöllərindən pərvazlanaraq Anadoluda qanad çalan və oranı özlərinə əbədi yurda çevirən türkmənlərin dünyaya bəxş etdikləri böyük insanı - Yunus Əmrəni xatırladırdı. Məhdumqulu da Yunus Əmrə kimi haqq aşiqidir. O da haqdan eşq badəsini alıb içib. Təsadüfi deyil ki, Məhdumqulunun həyatını tədqiq edən filologiya elmləri doktoru Ramiz Əskər məhz məsələnin bu tərəfinə, yəni Məhdumqulunun haqq aşiqi olmasına diqqəti cəlb edərək yazır:

“Məhdumqulu söz sənətinə aşiq kimi qədəm qoymuş, türkmən və ümumtürk folklorunu dərindən mənimsəyən və inkişaf

etdirən bir haqq aşiqi səviyyəsinə yüksəlmişdir. O, digər haqq aşıqları kimi eşq badəsi içmişdir. Üstəlik, Məhdumqulu yeganə aşıqdır ki, onun həyatında badəicmə doqquz dəfə baş vermişdir”.

Məhdumquluda ilahi bir sevgi, Allaha bağlılıq var. O, insanları bu dünyada yaxşılıq toxumu əkməyi, haqqın dərğahına üzüağ, alnıaçıq getməyi tövsiyə edir. Haqq aşiqi bu dünyanın fani, boş, keçici olduğunu dönə-dönə xatırladır. Bu halı ilə o, Haqq aşiqi Yunus Əmrəni yada salır, onunla ruhən qovuşur.

**Məhdumqulu, eşq meydandır,
Bu meydana girən candır,
Canın bu təndə mehmandır,
Verən bir gün alasıdır**

**Adəm oğlu, fələk sənin
Bir gün donun biçər gedər.
Sənə vurur xəncərini,
Qızıl qanın saçar gedər**

Onun bu şeiri müəyyən qədər Yunus Əmrənin:

**Biz dünyadan gedər olduq,
Qalanlara salam olsun,
Namaz üçün üstümüzə.
Duranlara salam olsun”, - şeirini xatırladır.**

Məhdumqulu xalq arasında o qədər çox sevilirdi ki, bunu dillə təsvir etmək mümkün deyil. Təsadüfi deyil ki, Məhdumqulu hələ sağlığında ikən onun haqqında türkmənlər arasında saysız-hesabsız rəvayətlər dolaşırdı. Bu rəvayətlərin hamısında Məhdumquluya sonsuz bir sevgi və məhəbbət duyulur. Bu rəvayətlərdən birində Məhdumqulunun düşmənlərə əsir düşdüyü və yazdığı alovlu şeirlərinə görə azad edildiyi xüsusi vurğulanır. Rəvayətə görə, şeirlərini dinləyəndən sonra onun haqq aşiqi

olduğunu anlayan şah bu böyük insanın qarşısında baş əyib, ona ən böyük hörmət və izzətini göstərib. Sonra da şah Məhdumqulunu azad edərək, onu layiq olduğu hörmətlə də Türkmənistana yola salmışdır. Haqq aşıqının təxminən 1789-1792-ci illərdə haqqın dərgahına qovuşduğu ehtimal olunur. Vəsiyyətinə əsasən, atasının yanında dəfn edilib. Onun qəbri Şimali Xorasandakı Ak- Tokay adlı yerdədir. Bura türkmənlərin ən çox ziyarət etdikləri müqəddəs ziyarətgahlardan biridir. Məhdumqulunun şeirləri Qərbdə də böyük şöhrət qazanıb. 1842-ci ildə məşhur polyak alimi və ədəbiyyatşünası A. Xodzko- Boreyko Londonda ingilis dilində ön sözlə Məhdumqulunun 3 şeirini dərc etdirib. Kazan və Peterburq universitetlərinin professoru İ. N. Berezin digər türkmən şairləri ilə birlikdə “Türk müntəxəbatı” adlı kitabında Məhdumqulunun da şeirlərini (türkmən dilində) dərc etdirib. Rus oxucuları Məhdumqulunun yaradıcılığı ilə 1872-ci ildə F. Bakulin tərəfindən tərcümə edilən iki şeirlə tanış olublar. 1911-ci ildə Daşkənddə Məhdumqulunun seçilmiş şeirlər kitabı işıq üzü görüb.

1863-cü ildə Türkmənistana səyahət edən böyük macar alimi Vamberi Məhdumquluya xalq arasında böyük sevginin şahidi olub və onun şeirlərini toplayıb. O, 1879-cu ildə Leypsiqdə alman dilində Məhdumqulunun şeirlərini kitab halında nəşr etdirib. Kitaba Məhdumqulunun 31 şeiri daxil edilib. Vamberi Məhdumqulu haqqında yazır: “Onun şeirləri və kitabları dünyanı özünə heyran edən bir möcüzədir”.

Məhdumqulu Azərbaycanda da ən çox sevilən haqq aşıqlərindəndir. Bu da səbəbsiz deyil. Zira Məhdumqulu da qan qardaşları olan azərbaycanlılarla eyni soydan, eyni kökdəndir. Onun şeirləri müxtəlif illərdə Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılıb. Bu yaxınlarda filologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əskər Məhdumqulunu sevə- sevə Azərbaycan oxucuları ilə bir daha tanış edib. Onun Məhdumqulunun həyat və yaradıcılığına həsr edilən araşdırması və bu haqq aşıqının Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış şeirləri kitab şəklində sevimli oxucularımıza təqdim edilib.

Türkmen xalqının qürur duyduđu Näsimi, Yunus Əmrə, Əlişir Nəvai, Dövlətməmməd Azadı, Məhdumqulu, Əndəlib, Molla Nəpəs, Məmmədveli Kəminə vs. klasiklər haqqında artıq hər bir ədəbiyatşünas müstəqil araşdırma apara bilir.

QAYNAQLAR VƏ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

- Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, Bakı, 1983.
- Fərzəliyev Ş. F. Həsən bəy Rumulun “Əhsənüt-təvarix” əsərinin tədqiq olunma tarixindən, S. M. Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri, Şərqsünaslıq seriyası № , Bakı, 1972.
- Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti [Mətn] /O.Əfəndiyev; Rus dilindən tərc. ed. K.Muxtarov; Elmi red. Ə.Əlizadə.- B.: Şərq-Qərb, 2007.-353 s.

Türkmən dilində

- Karriyev B. Korkut Ata Kitabı haqqında. Aşqabad, 1946.
- Karriyev B. Korkut eposu haqqında. Aşqabad, 1966.
- Kosayev M. Korkut Ata. Aşqabad, 1951, 1990.
- Rəhmanov A. Taş oğuzların qever xanlığına qarşı görüş. “Yaşlık” jur., Aşqabad, s.1,1981.
- Rəhmanov A. Korkut Ata eposunun folklor variantları. TEA-nın xəbərləri, Aşqabad, 1964.
- Rəhmanov A. Korkut Atanın qəzleqində. “Türkmənistan” qəzeti, 24-27, 30-31, VIII-1994; 1-9, 13-16, 19, 20, 22-24, 26- 27, IX-1994.
- Qılıçdurdyev A. Korkut Ata, Aşqabad, 1990.
- Qılıçdurdyev A. Korkut Atanın kitabı. “Müəllimlər” qəzeti, Aşqabad, I, II; 14,IX, Aşqabad, 1988.
- Esenov A. Prof.M.Kosayev, Aşqabad, 1988.
- Yazberdiyev A, Xudanqulova M., Xaxulinoy R. Karriyev V, Aşqabad, 1987.
- Axundov Ə. (Gürgenli). Korkut Atanın kitabı. “Sovet ədəbiyyatı” jurnalı, Aşqabad, 1942.

Nurbadov Q. Axundov Ə. (Gürgenli) və “Qorkut Ata”. “Türkmənistan” qəz, 30 mart, 1994 il.

Xommetdurdıyev J. Məti Kosayev və B.M.Karriyevin məhkəməsi haqqında. Aşqabad, 1993.

Annanurov A., Quziçiev T. Qorkut ata. Sovet ədəbiyyatı, N7-8, Aşqabad, 1989.

Rus dilində

Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масуда 1030-1041. Вступительная статья, перевод и примечания А.К. Арендса. - Ташкент: Наука, 1962

Абу ал-Хасан ал-Масуди. Мурудж аз-захаб ва ма адин ал-джаухар. Дж. 1—2 [Каир] 1303/ 1303/1886

Агаджанов С.Г. Очерки по истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, 1969.

Алишер Навои. Возлюбленный сердец, Сводный текст подготовил А. Н. Кононов, М-Л., 1948.

А. З. Валидов. Мешхедская рукопись Ибн ал-Факиха, — ИРАН, сер. VI, т. XVIII, 1924, 237—251.

А. П. Ковалевский. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. — Харьков 1956.

Бабер-намэ, Изд. в полном тексте Н. Ильминским, Казань, 1857.

Бабирнома, Тошкент, 1960.

Бабур-наме, Записки Бабура, Перевод М. Салье, Ташкент, 1958.

Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, В. В. Бартольд, Соч., т I, М, 1963.

Бартольд В. В. Хафиз-и Аbru и его сочинения, “Ал-Музаффарийя”, Сб. статей учеников профессора В. Р. Розена, СПб., 1897.

Беннаи. Шейбани-намэ, рукопись ИВ АН УзССР, № 1235.

Веселовский Н. И. Подробности смерти узбекского хана Мухаммеда Шейбани, Труды VIII археологического съезда в Москве, 1890, т. III, М., 1897.

Волин С. Л. К истории среднеазиатских арабов. Труды второй сессии ассоциации арабистов, 19-20 октября 1937 г., М.-Л., 1941.

Давидович Е. А. Две денежные реформы в государстве Шейбанидов, Труды САГУ, вып. 23, Ташкент, 1951.

Давидович Е. А. К вопросу о курсе и обращении серебряных монет в государстве Шейбанидов (XVI в.), Труды САГУ, вып. XI, Гуманитарные науки, кн. 3, Археология Средней Азии, Ташкент, 1950.

Джалилова Р. К истории аграрных отношений в государстве Шейбани-хана в начале XVI века. Общественные науки в Узбекистане, 1963, № 9.

Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои, Ташкент, 1961.

[Захириддин Бабур]. Мубаййин, Ташкент, 1905.

Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази хана Хивинского. – М.-Л., 1958.

Материалы по истории туркмен и Туркмении (Москва и Ленинград, 1938-1939). 2 тт.

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР, Часть I (Ленинград, 1932-1933).

Мукминова Р. Г. Из истории вакфного землевладения в Средней Азии в XVI в., Исследования по истории культуры народов Востока, Сб. в честь семидесятилетия И. А. Орбели, М.-Л., 1960.

Мукминова Р. Г. Народные движения в Узбекистане в 1499-1501, Изв.АН УзССР, 1950, № 1.

Мукминова Р. Г. Некоторые данные о вакфной грамоте в пользу двух медресе Мухаммед Шейбани-хана, Изв. АН УзССР, Серия общественных наук, 1957, № 3.

Мукминова Р. Г. О некоторых источниках по истории Узбекистана начала XVI в., Труды Института востоковедения АН УзССР, вып. III, Ташкент, 1954.

Мукминова Р. Г. К истории производства самаркандской бумаги, История материальной культуры Узбекистана, Ташкент, 1964.

Мухаммед Салих. Шейбани-намэ, Посмертное издание П. М. Мелиоранского, СПб., 1908.

Мухаммад Наршахи. История Бухары. Перевел с персидского Н. Лыкошин, под ред. В. В. Бартольд.— Ташкент, 1897.

Рахмани А. А. «Тарих-и алем арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952 - Т. I - Книга I

Родословное древо тюрков, Сочинение Абул-Гази Хивинского хана, Переводи предисловие Г. С. Саблукова с послесловием Н. Ф. Катанова, Казань, 1854.

Таварихи гузидеи нусрат-намэ, рукопись ЛОИНА, В-745.

Хондемир. Хабиб ас-сияр фи ахбар афрад ал-башар, т. III, Бомбей, 1273 (1856/57 гг.).

Шейбани-наме, рукопись, ИВ АН УзССР, № 844.

Ибн ал-Факих. Ахбар ал-булдан (Известия о странах). Введение, перев. о арабск., издание текста и комментарии А. С. Жамкочяна. — Ереван, 1979.

Ибн Хордадбех — Велиханова — Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Перев. с арабск., исследование, указатели и карты Н; Велихановой. — Баку, 1986.

Истахри, Каир — Абу Исхак ал-Истахри. Ал-масалик ва ал-мамалик. — Ал-Кахира, 1961.

Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-селджукийя (Сообщение о сельджукском государстве). Издание текста, перевод, введён, примечания и приложения З. М. Бунятова. — М., 1980.

İngilis dilində

Ahsan-ut-Tawarikh, History of the Safavi period of Persian History, 15 th and 16 th centuries, by Hasan-i-Rumli, Ed. by C. M. Seddon, Baroda, vol. I, 1932 (На перс. яз.), v. II. Engl. transl., 1934.